

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра української мови, літератури та методики навчання

ФОРМУВАННЯ
МОВНО-МОВЛЕННЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ
У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ДІЄСЛОВА

Магістерська робота
зі спеціальності 014 Середня освіта
(Українська мова і література)
студентки 40-61-2У групи
Навчально-наукового інституту
філології та історії

Шевчук Галини Дмитрівни

Науковий керівник:
кандидат педагогічних наук,
доцент **Лучкіна-Загородня Любов Василівна**

Глухів – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОВНО-МОВЛЕННЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ДІЄСЛОВА	10
1.1. Теоретичний аналіз поняття «мовно-мовленнєва компетентність» у вітчизняній та зарубіжній науці.....	10
1.2. Лінгвістичний статус дієслова як частини мови.....	24
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ МОВНО-МОВЛЕННЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ДІЄСЛОВА	33
2.1. Аналіз чинних програм, підручників із проблеми дослідження	33
2.2. Рівні сформованості мовно-мовленнєвої компетентності в учнів у процесі вивчення дієслова (на матеріалі констатувального експерименту).....	46
2.3. Методичні рекомендації щодо формування мовно-мовленнєвої компетентності учнів у процесі вивчення дієслова.....	66
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	88
ДОДАТКИ	96

ВСТУП

На етапі розвитку сучасного суспільства гуманізація і демократизація є основними засадами реформування системи освіти в Україні. Суспільство вимагає від молодого покоління комунікативних здібностей, а школа має готувати комунікативно активну особистість, здатну адаптуватися до сучасних умов та успішно функціонувати в ньому. З огляду на це виникає необхідність переосмислити цілі та завдання освіти, розробити нову стратегію навчання української мови, запропонувати нові ідеї та методи, запровадити нові форми та підходи до навчання. У зв'язку з цим вивчення української мови необхідно переорієнтувати зі створення теоретичної мовної бази на вироблення навичок спілкування за допомогою мовних інструментів, а саме на формування в дітей мовно-мовленнєвої компетентності.

У суспільстві необхідність формування мовно-мовленнєвої компетентності на всіх рівнях освітньої системи стає дедалі очевидною. Така актуалізація обумовлена тим, що розвиток мовленнєво-мисленнєвої діяльності в процесі та в результаті навчання забезпечує особистості успішну соціалізацію, коли вона прагне бути сприйнятою соціумом. Залежність між мовленнєвою культурою особистості, її загальною культурою, можливостями здобуття повноцінної освіти та перспективами духовного, соціального, професійного зростання не викликає сумнівів. Без залучення до мовленнєвої культури суспільства неможливе формування та розвиток освіченої особистості, тому сьогодні основним завданням усіх, хто організує гуманітарне освітнє середовище, є формування мовно-мовленнєвої компетентності в школярів.

Навчання граматики в школі є однією з найскладніших і найактуальніших проблем методики української мови. Це пояснюється, по-перше, тим, що граматична структура української мови відіграє панівну роль у реалізації стратегії комунікативного навчання; по-друге, процес оволодіння

учнями граматичною будовою мови є досить трудомістким і складним через абстрактність граматичних категорій, що вимагають від школярів високого рівня абстрагування та узагальнення в процесі їх вивчення та усвідомленого використання граматичних одиниць у самостійних висловлюваннях в усній та писемній формі.

Дієслово – одна із найчисленніших лексико-семантичних груп слів, що характеризується семантичним багатством і різноманіттям функцій. Дієслово є синтезом різних граматичних категорій і форм. За своїм словотвірним складом дієслово також є своєрідним порівняно з іншими частинами мови: у ньому розвинена система префіксального словотвору; у дієслова досить складні способи суфіксального словотвору. Багатство значень дієслова обумовлено також різноманіттям його синтаксичних можливостей. Важливе значення дієслово має для побудови словосполучень: як відомо, в українській мові широко розвинене дієслівне керування, правильне вживання відмінків іменників значною мірою залежить від розуміння учнями лексичного та граматичного значення дієслова.

Зазначені вище особливості цієї частини мови обумовлюють труднощі вивчення дієслова. Цей розряд слів вивчається, починаючи з початкової школи і закінчуючи в середній ланці, але якість знань про частину мови залишається досить низькою. В арсеналі вчених, методистів української мови, вчителів-практиків є безліч прийомів вивчення цієї частини мови, але результати навчання української мови, зокрема всіх аспектів морфологічної одиниці – дієслова, не формують систему знань, а отже, умінь та навичок використання дієслова з комунікативною метою у процесі побудови усних та письмових висловлювань учнями.

Вивченню граматичного складу української мови, зокрема дієслова, приділялася значна увага в лінгвістичній літературі. Семантико-функціональний потенціал дієслова репрезентовано в наукових розвідках В.Русанівського. Лексико-семантичні та функціональні групи дієслова були предметом дослідження І. Вихованця, О. Леути, А. Стадній, С. Дишлевої.

Деякі окремі лексико-семантичні групи дієслів були об'єктом наукових зацікавлень І. Овчиннікової (дієслова на позначення конкретної фізичної дії), В. Гумовської (дієслова на позначення процесу мислення), Н.Мединської (дієслова багатократно-дистрибутивної та розподільної дії), Л. Лонської (буттєві дієслова), Т. Мирончук (дієслова розташування), А. Сорочан (відприкметникові дієслова), А. Шумейкіної (дієслова на позначення фізичної дії), О. Бабакова (дієслова звучання) та інші.

Дериваційну специфіку дієслів досліджували Т. Лагута (відсубстантивні дієслова), Н. Лахно (префіксальні особливості дієслів руху), Н. Адамець (словотвірна специфіка дієслів руху), О. Кушилик (словотвірна парадигма похідних дієслів), Н. Пославська (структурно-словотвірні особливості дієслів із семою «руйнування об'єкта»), Г. Ярмоленко (віддієслівні іменники), Л.Сегін (словотвірна парадигма дієслів просторової локалізованості), Г.Кочерга (словотвір відіменникових дієслів).

Синтаксичний потенціал та семантичне різноманіття дієслів представлено в наукових розвідках Н. Іваницької (функціонально-семантичні особливості абсолютивних дієслів), Г. Серпутько (семантичні й функціональні риси дієслів «ставлення до об'єкта та суб'єкта»), І. Прокопенко (синтаксичні ознаки синсемантичних дієслів), Н. Ніколаєвої (семантико-синтаксична структура речень із предикатами мовлення), О.Мартина (семантико-синтаксична будова речення з інтерперсональними дієсловами) тощо.

У зарубіжному мовознавстві лінгвістичний статус дієслова, його семантико-функціональні особливості досліджували У. Чейф, Л.Щерба, В.Ярцева, Н. Шведова, Ю. Апресян, Л. Васильєв, Є. Кузнєцова, Л. Бабенко, Н.О. Боровикова та інші.

У методиці навчання української мови проблемі формування мовно-мовленнєвої особистості у процесі вивчення граматики присвячені праці О. Біляєва, Є. Голобородька, Н. Голуб, О. Горошкіної, О. Карамана, І. Мамчур, В. Мельничайка, М. Пентилюк, Т. Симоненко, Г. Шелехової та ін. Відомі українські методисти наголошують на тому, що компетентнісний підхід

повинен реалізуватися в процесі вивчення шкільного курсу морфології – одного з розділів граматики. Опанування мовою як засобом спілкування неможливе без граматики. Граматика починається там, де в мовця виникає необхідність побудувати речення хоча б із двох слів. Перед лінгвометодистами та вчителями стоїть завдання: які граматичні відомості доцільно давати та чого потрібно вимагати від школярів. Рішення носить однозначний характер: потрібно давати таку граматичну теорію, яка показує школярам функціональні ознаки мовних норм, тобто йдеться про врахування єдності форми, змісту та функціонування мовного явища, що вивчається.

Серед сучасних учених-методистів реалізація дослідницького підходу до навчання морфології представлена в дисертаційній роботі С.Омельчука. О.Полінок розробила методику формування граматичної компетентності учнів старшої школи шляхом методу проєктів. У науковій розвідці Г.Лещенко запропоновано вивчення морфології на засадах комунікативно-функційного та компетентнісного підходу. Н. Білокінь акцентує на вивченні морфології відповідно до компетентнісного підходу до мовної освіти школярів.

Водночас на сьогодні в методиці навчання української мови не створено комунікативно орієнтованої системи навчання граматики, зокрема дієслова, не виявлено логіку представлення мовного матеріалу в функціональному аспекті з метою розвитку мовно-мовленнєвих умінь школярів, не враховуються вікові особливості сучасних школярів-семикласників. У лінгводидактиці немає комплексного дослідження формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів 7-х класів на уроках української мови у процесі вивчення дієслова, що і зумовило вибір **теми магістерської роботи** «Формування мовно-мовленнєвої компетентності учнів у процесі вивчення дієслова».

Отже, актуальність теми дослідження зумовлена її зв'язком з основними цілями та завданнями навчання української мови – дати учням не тільки теоретичні знання в галузі сучасної української лінгвістики, але і сформувані навички користування усною та письмовою мовою відповідно до норм сучасної української літературної мови.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та розробити методику формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів 7-х класів на уроках української мови у процесі вивчення дієслова.

Об’єктом дослідження є процес формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів 7-х класів на уроках української мови у процесі вивчення дієслова.

Предмет дослідження – зміст, форми, методи, прийоми формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів 7-х класів на уроках української мови у процесі вивчення дієслова.

Відповідно до мети було визначено такі **завдання**:

1. На основі аналізу лінгвістичної, педагогічної та методичної літератури з проблеми дослідження визначити обсяг і зміст ключових понять «компетенція», «компетентність», «компетентнісний підхід», «мовно-мовленнєва компетентність».
2. Охарактеризувати лінгвістичний статус, семантико-функціональні особливості дієслова як частини мови.
3. З’ясувати сучасний стан формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів 7-х класів у процесі вивчення дієслова.
4. Розробити методичні рекомендації щодо формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів 7-х класів у процесі вивчення дієслова.

Для розв’язання поставлених завдань використовувався комплекс **методів**, що охоплює: *теоретичні* (аналіз педагогічних, мовознавчих, методичних джерел із проблеми формування мовно-мовленнєвої компетентності); *педагогічні* (аналіз державного стандарту, чинних програм, підручників в аспекті досліджуваної проблеми, бесіди з вчителями та учнями, аналіз контрольних робіт учнів, спостереження за процесом вивчення дієслова учнями в школі, вивчення та узагальнення педагогічного досвіду); *експериментальні* (різні види моніторингу: спостереження, аналіз контрольних робіт учнів з теми «Дієслово», тестових завдань;

констатувальний експеримент); *статистичні* (кількісний аналіз результатів експерименту).

Експериментальна база дослідження. Магістерське дослідження здійснювалося на базі Борщівської загальноосвітньої школи I-III ступенів №2 Чортківського району Тернопільської області.

Наукова новизна роботи полягає у визначенні теоретичних, дидактичних та лінгвістичних основ методики формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів у процесі вивчення дієслова; створенні та описі моделі навчання; виділенні закономірностей процесу комунікативно орієнтованого навчання дієслова в школі. У магістерському дослідженні уточнено зміст поняття «мовно-мовленнєва компетентність», визначено критерії і рівні сформованості мовно-мовленнєвої компетентності в учнів у процесі вивчення дієслова; розроблено типологію вправ, спрямовану на формування в школярів мовно-мовленнєвої компетентності.

Теоретична значущість дослідження: отримані результати та висновки сприятимуть розвитку теоретико-методологічних засад вивчення дієслова як частини мови в закладах загальної середньої освіти. Комплексність запропонованого комунікативного аспекту дає змогу розширити та поглибити уявлення про структурно-семантичні та функціональні особливості дієслів в українській мові. Виявлено принципи, методи та прийоми формування й розвитку мовно-мовленнєвої компетентності учнів 7-х класів у процесі вивчення дієслова.

Практична цінність дослідження полягає в тому, що розроблена методика формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів охоплює оптимальну систему вправ і завдань з теми «Дієслово», яка може бути використана в шкільній практиці навчання, у профільних гуманітарних класах з поглибленим вивченням української мови, для створення спецкурсів та спецсеминарів у старших класах, у проведенні педагогічної практики студентів закладів вищої освіти, для підготовки кваліфікаційних робіт.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні

положення і висновки дослідження обговорювалися на конференціях:

1. V Всеукраїнська студентсько-викладацька науково-практична інтернет-конференція з міжнародною участю «СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МОВНО-ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ», Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, 16–17 лютого 2023 р.;

2. V Всеукраїнські студентські наукові читання з нагоди 209-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, 09 березня 2023 р.;

3. Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція АРВАТІВСЬКІ ЧИТАННЯ – 2023, присвяченої 95-річчю від дня народження академіка Ф. С. Арвата, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 17 травня 2023 року.

Структура магістерської роботи зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, який нараховує 86 найменувань, 3 додатків. Повний обсяг магістерської роботи становить 107 сторінок, з яких – 87 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОВНО- МОВЛЕННЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ДІЄСЛОВА

1.1. Теоретичний аналіз поняття «мовно-мовленнєва компетентність» у вітчизняній та зарубіжній науці

Поняття «компетентність» та «компетенція» є ключовими категоріями сучасної освіти. У теорії та методиці сучасного навчання ці терміни часто вживаються неоднозначно. Це зумовлено тим, що англійські слова «competence» і «competency» часто вживаються як синоніми, тому й мають подвійний переклад «компетентність» і «компетенція».

Відповідно до загальномовного значення в Новому тлумачному словнику української мови ці поняття трактуються так: «компетенція – добра обізнаність із чим-небудь; коло повноважень якої-небудь організації, установи, особи; компетентний – 1) який має достатні знання в якій-небудь галузі; який з чим-небудь добре обізнаний; тямущий; який ґрунтується на знанні; кваліфікований; 2) який має певні повноваження; повноправний, повновладний [60, с. 874].

Широке вживання терміна «компетенція» у педагогічній літературі останніх років обумовлено введенням в освітній простір багатьох країн, зокрема й в Україні, компетентнісного підходу, який розглядається як альтернатива «знань-умінь-навичок», що обмежують цілі навчання та виховання вузькою предметною освітою та недостатнім урахуванням сутності компетентності сучасної людини в умовах конкуренції вільного ринку. В останні десятиліття практично у всіх розвинених країнах Європейського Союзу в умовах створення єдиного освітнього простору відповідно до затвердженої Болонської декларації відбулася переорієнтація змісту освіти на

засвоєння ключових компетенцій.

У галузі педагогічної освіти акцентується на змісті цих понять. Зокрема, у виданні Національної академії педагогічних наук України «Енциклопедія освіти характеризуються компетенція як «відчужена від суб'єкта, наперед задана соціальна норма (вимога) до освітньої підготовки учня, необхідна для його якісної продуктивної діяльності в певній сфері, тобто соціально закріплений результат» [33, с.409]. Компетентність – це «інтегрований результат, який передбачає зміщення акцентів з накопичення нормативно визначених знань, умінь і навичок на формування і розвиток в учнів здатності практично діяти, застосовувати досвід успішної діяльності в певній сфері» [33, с.408].

У компетентнісному підході відображено такий вид змісту освіти, який не зводиться до знання орієнтовного компонента, а містить цілісний досвід вирішення життєвих проблем, виконання ключових функцій, соціальних ролей, вияв компетенцій. Компетентнісний підхід в освіті, на противагу концепції «засвоєння знань», передбачає засвоєння учнями вмій, що дозволять їм у майбутньому діяти ефективно в ситуаціях професійного, особистого та суспільного життя. Зрозуміло, що предметне знання не зникає зі структури освіти, а виконує в ній орієнтовну роль.

У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти, затвердженому постановою КМУ України від 23.11.2011 р. № 1392, чітко окреслено ці поняття, де компетенція трактується як «суспільно визнаний рівень знань, умінь, навичок, ставлень у певній сфері діяльності людини», а компетентність як «набута у процесі навчання інтегрована здатність учня, що складається із знань, умінь, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізовуватися на практиці» [31].

У психологічному аспекті термін «компетенція» уперше ввів у науковий обіг американський учений Н. Хомський у 1965 році. Він указував на «фундаментальну відмінність між компетенцією (знання своєї мови мовцем – слухачем) та вживанням (реальним використанням мови у конкретних

ситуаціях)». Якщо компетенцію можна представити як сукупність знань, умінь, навичок, засвоєних учнями під час навчання, то застосування набутих знань, умінь, навичок становить зміст компетентності учня: його здатність до виконання мовленнєвого акту з урахуванням сформованої компетенції.

У 60-х роках, невдовзі після того, як М. Хомський увів термін «компетенція» і визначив його сутність у контексті психолінгвістичних досліджень, цей термін став використовуватися і в педагогічному аспекті, коли в Америці почала формуватися орієнтована на компетенцію освіта (competence-based education – CBE), метою якої була підготовка фахівців, які здатні успішно конкурувати на сучасному ринку праці. Спочатку «компетенції учнів» аналізувалися як прості практичні навички, що формуються внаслідок «автоматизації знань» у біхевіористичних традиціях. Проте такий підхід зазнав різкої критики, оскільки компетенції як практичні знання були недостатні для розвитку творчості та індивідуальності учнів.

З огляду на це на початку 1970-х років було запропоновано розрізняти два поняття: компетентність та компетенція (competency and competence).

Розглянемо основні теоретико-практичні засади провадження компетентнісного підходу в українській методиці. На сьогодні в лінгводидактиці вчені послуговуються поняттям «компетентнісний підхід».

Терміни «компетенція» і «компетентність» досить поширені в чинних програмах з української мови, навчально-методичних посібниках, монографіях, статтях, а шляхи формування компетенцій постійно обговорюються на наукових конференціях і семінарах.

Уперше термін «компетенція» почав уживатися в методиці навчання мови як іноземної для позначення мети навчання та характеризувався як здатність і практична готовність учня спілкуватися засобами нерідної мови.

Пізніше цей термін почав уживатися в методиці навчання української мови з 1980-х рр. Проблемі формування компетентностей в українській лінгводидактиці приділяли увагу Н. Бабич, О. Біляєв, М. Вашуленко, О.Горошкіна, Т. Донченко, С. Караман, В. Мельничайко, М. Пентилюк,

О.Пометун, О.Семенов, Т.Симоненко, Л.Скуратівський, О.Овчарук, Г.Шелехова та ін.

Треба зазначити, що в сучасній лінгводидактиці на сьогодні немає загально визнаних дефініцій, а ці поняття вченими-методистами трактуються по-різному. Сучасний словник із лінгводидактики характеризує ці поняття так: «компетенція – суспільно визнаний рівень знань, умінь і навичок, ставлень у певній сфері діяльності людини», а компетентність – це «інтегрована здатність особистості, набута в процесі навчання; необхідний комплекс знань, навичок та досвіду, що дозволяють ефективно здійснювати діяльність або певну функцію; містить знання, уміння і навички, досвід, цінності, ставлення, що можуть цілісно реалізуватися у процесі конкретної навчальної ситуації; очікувані й вимірювані досягнення, що підтверджують здатність (спроможність) виконувати певні дії самостійно після засвоєння програмового матеріалу» [74, с. 111-112].

Більшість українських учених-методистів, зокрема О.Горошкіна, І.Гудзик, О.Семенов, Т.Симоненко, М.Пентилюк та ін., розмежовують поняття «компетентність» і «компетенція» та вказують, що «компетентність» має ширше трактування в сучасній лінгвометодиці та формується з окремих компетенцій, але не збігається з ними» [73, с. 11].

А.Богуш наголошує, що дефініцію «компетентність» доцільно використовувати, якщо мається на увазі інтегрована, комплексна характеристика особистості, яка охоплює всі результати психічного розвитку дитини [80, с. 56-57].

На думку Н.Голуб, компетенція – це передусім очікувані й вимірювані досягнення, що підтверджують здатність учнів виконувати різні дії самостійно після засвоєння навчального матеріалу», а компетентність є характеристикою людини, яка завершила навчання на відповідному етапі. Про сформовану компетентність свідчить не лише здатність до результативної діяльності відповідно до вимог освіти та запитів суспільства, а й мінімальний досвід застосування здобутих знань і набутих умінь і навичок» [46, с. 54].

М. Пентилюк, досліджуючи поняття «компетенція» і «компетентність» як співвідношення загального й конкретного, наголошує, що «компетентність» – це здатність ефективно й творчо застосовувати знання в міжособистісних стосунках, виявляти індивідуальні вміння й навички використання мови в процесі спілкування [46, с. 56].

І. Хом'як також наголошує на розрізненні цих понять, зауважуючи, що компетенція – це знання нормативних одиниць мови, а «компетентність – уміння застосовувати як вербальні, так і невербальні засоби мови на практиці для розв'язання комунікативних завдань у різноманітних життєвих ситуаціях» [46, с. 54].

Л. Мамчур слушно зауважує, що «компетенція – це чітко окреслені знання, які повинна мати особа, коло питань, у яких вона має бути обізнана і які необхідні для успішної практичної діяльності відповідно до загальнозначених норм, законів, правил» [46, с.55]. Відтак компетентність – показник того, що учень спромігся акумулювати, накопичити і як це вміє застосувати, ввести у практичну мовленнєву дію. Компетенція реалізується в компетентності [53, с. 8-10].

Мовна освіта обов'язково має охоплювати три складники: формування *мовної* (лінгвістичної) компетентності (наукові знання про мову), *мовленнєвої* компетентності (володіння функціональними реєстрами української мови), *комунікативної* компетентності (здатність ефективно використовувати всі вербальні та невербальні засоби для здійснення успішної комунікації у різних сферах).

Серед предметних (галузевих) компетентностей виокремлено *комунікативну* – «здатність особистості застосовувати у конкретному виді спілкування знання мови, способи взаємодії з людьми, що оточують її та перебувають на відстані, навички роботи у групі, володіння різними соціальними ролями» [31].

Одним із основних завдань навчання української мови в закладах загальної середньої освіти є формування комунікативної компетенції, що

передбачає оволодіння різними видами мовленнєвої діяльності з урахуванням мовних знань.

Комунікативна компетентність – одна із найголовніших характеристик мовної особистості. Делл Хаймс, американський соціолінгвіст, який запропонував поняття «комунікативна компетенція», справедливо зазначав, що знання мовних знаків і правил недостатньо для мовленнєвого спілкування. Також для цього необхідно мати знання «культурних і соціально значущих умов». Він розглядав комунікативну компетенцію як досить складну структуру, що охоплює як лінгвістичні, так і соціально-культурні компоненти.

З іменами таких дослідників, як Ван Ек, А. Холлідей, Джо Шейлз, Д. Хаймс, пов'язаний пошук компетентного складу комунікативної компетенції у зарубіжній дидактиці.

Комунікативна компетенція набувається в результаті мовленнєвої діяльності та спеціального навчання. Комунікативна компетенція охоплює оволодіння всіма видами мовленнєвої діяльності, основами культури усного та писемного мовлення, базовими вміннями та навичками використання мови в різних сферах та ситуаціях спілкування. У процесі мовної комунікації люди користуються засобами мови – його словником та граматиною – для побудови висловлювань, які були б зрозумілі адресату. Однак знань лише словника та граматики недостатньо, щоб спілкування цією мовою було успішним: треба знати ще умови вживання тих чи інших мовних одиниць та їх сполучень. Інакше кажучи, окрім власне граматики, носій мови має засвоїти «ситуативну граматику», яка передбачає використовувати мову відповідно до змісту лексичних одиниць і правил їх поєднання в реченні, а також залежно від характеру відносин між адресантом і адресатом, від мети спілкування і від інших чинників, які разом із власне мовними знаннями становлять комунікативну компетенцію носія мови. Це співвідноситься і з реалізацією виховних завдань щодо формування соціально-активної особистості, що орієнтується в сучасному світі. Комунікативна компетенція є складником культурної компетенції, веде до підвищення загальної гуманітарної культури

особистості, формування в неї високих творчих, світоглядних та поведінкових якостей, необхідних для залучення її до різноманітних видів діяльності.

З огляду на це важливими **складниками** комунікативної компетентності є *мовна та мовленнєва компетентності*, які формуються на основі комунікативно-діяльнісного підходу до процесу навчання, що дозволяють на практичному рівні опанувати українську мову.

Поняття «**мовна компетенція**» у методиці навчання є дещо новим, тому що воно з'явилося і почало поширюватися лише в середині ХХ століття. У розробленні проблеми мовної компетенції взяли активну участь зарубіжні вчені (Н. Хомський, Д. Хаймс, С. Савіньйон, А. Миролубов, Р. Мільруд, Є. Пасов, І. Бім, Л. Чорноватий та ін.), так і вітчизняні лінгводидакти (О. Біляєв, О. Горошкіна, Н. Дика, С. Караман, О. Караман, Л. Мацько, М.Пентилюк, Т. Симоненко, Г. Шелехова та ін.). У своєму розвитку поняття мовної компетенції отримало такі визначення: «засвоєння і усвідомлення мовних норм (фонетичних, граматичних, лексичних, орфоепічних)» (А.Богущ, Н. Гавриш) [10, с. 75], «імпліцитне знання, що уможлиблює мовцеві змогу розуміти та творити нові речення (фрази), відрізняючи граматично правильні від неправильних, перефразовуючи їх, творячи синонімічні конструкції, без зміни змісту висловлювання, розпізнавати багатозначність» (О. Демська-Кульчицька) [30, с. 227].

Поняття мовної компетенції означає, що за допомогою засвоєних мовних знаків та правил їх поєднання можна зрозуміти, що кількість правильних виразів є безмежною, і ними можна користуватися. Відповідно до теорії Н. Хомського, компетентний промовець і компетентний слухач повинні вміти нескінченно складати речення за наявним зразком і розуміти, як це робиться і про що йдеться в них, іншими словами, повинні знати і бачити формальну схожість і відмінність значень двох словосполучень.

Д. Хаймс пропонує свою точку зору, дещо відмінну від Н. Хомського. Він зазначає: «Є правила використання, без них немає користі від граматичних правил» [86, с. 278]. Мовна компетенція – складна психологічна система, вона

містить, окрім відомостей про досліджувану мову в процесі навчання, мовленнєвий досвід повсякденного спілкування, і на її основі – відчуття мови.

Мовна компетентність – це знання і здатність застосування мовних засобів для формулювання правильно складених суджень.

Мовна компетентність формується на всіх рівнях системи мови: фонетичному, лексичному, граматичному, синтаксичному, стилістичному – або ж, в іншому трактуванні, охоплює власне *лінгвістичний* (фонетичні, лексичні та граматичні, синтаксичні параметри мови як системи), *соціолінгвістичний* (соціокультурні умови використання мови) та *прагмалінгвістичний* (реалізація мовних засобів залежно від інтенції мовця) компоненти.

Отже, мовна компетентність передбачає:

- здатність вживати слова, їх форми, синтаксичні структури відповідно до літературних норм;
- володіння багатством мови як умова успішної мовленнєвої діяльності;
- нові пласти лексики;
- фразеологічний запас;
- граматичну структуру мови;
- морфологічні норми;
- норми узгодження, керування, прилягання;
- побудову речень різних видів [73; 80; 30; 83].

З огляду на це структурними компонентами мовної компетенції є такі:

- 1) *лексична компетенція*, що характеризується наявністю відповідного запасу слів та доречного їх уживання;
- 2) *фонетична компетенція*, що відзначається правильною вимовою звуків і звукосполучень у мови та володінням інноваційними засобами виразності – темпом, тембром, силою голосу, логічним наголосом;
- 3) *граматична компетенція* передбачає граматично правильне мовлення у практичній мовленнєвій діяльності особистості.

Отже, мовна компетентність передбачає розуміння структури мови, відповідне застосування мовних одиниць у мовленні та вміння зіставляти їх із національно-культурною мовною семантикою. Ця здатність правильно складати граматичні конструкції та синтаксичні побудови, а також сприймати мову, організовану відповідно до чинних стандартів і здатність застосувати одиниці мови в тому призначенні, у якому вони вживаються носіями мови. Отже, мовна компетентність є обов'язковим базовим складником комунікативної компетентності – здатності творчо використовувати засвоєний матеріал для висловлювання власних думок в усній і письмовій формах відповідно до ситуації та умов спілкування.

Підсумовуючи, визначимо мовну компетенцію як володіння знаннями про закономірності мовної системи, і навіть практичними навичками у доречному застосуванні законів функціонування з метою успішного здійснення мовленнєвої діяльності. Мовна компетентність – це готовність та здатність особистості застосовувати наявні мовні знання, вміння та навички у різних ситуаціях спілкування для успішної та своєчасної реалізації поставлених особистістю та/або суспільством завдань. Отже, мовна компетентність учнів виявляється у їх здатності вирішувати загальнокультурні завдання (спілкуватися, працювати з інформацією, писати ділові листи, резюме та ін.) та професійні завдання (відбір та презентація спеціальних матеріалів, анотування, переклад, участь у проєкті та ін.), використовуючи мовні засоби.

Мовленнєва компетентність посідає особливе місце серед компонентів лінгвістичної освіти: є важливою сполучною ланкою між мовою як системою знаків та символів (мовною компетентністю) та успішною комунікацією (комунікативною компетентністю). Проблемі формування мовленнєвої компетентності присвячено наукові дослідження Л. Мацько, А. Нікітіної, Л. Паламар, М. Пентилюк, Л. Струганець, Г. Шелехової та ін.

Мовленнєва компетентність у мовознавчих дослідженнях розглядається як певний рівень володіння основними вміннями та навичками всіх видів

мовленнєвої діяльності в життєво важливих сферах і жанрах спілкування. Лінгвісти розглядають мовленнєву компетентність як вміння створювати та розуміти різні типи дискурсу і тому трактують мовленнєву компетентність як дискурсивну.

Феноменальність мовленнєвої компетентності виявляється в її міждисциплінарному характері: поняття «мовленнєва компетентність» є не лише об'єктом дослідження лінгвістичної науки, а й є понятійним апаратом психології та педагогіки.

Поняття мовленнєвої діяльності було введено та обґрунтовано у радянській та світовій науці Л. Виготським та розвинене його науковою школою (Л. Божович, П. Гальперін, О. Леонт'єв, А. Лурія та ін). Л. Виготський вважав, що мовлення повинно розглядатися як акт людської діяльності та як засіб спілкування, висловлювання та розуміння. У мовленнєвій діяльності він убачав можливість соціального становлення особистості та всіх її пізнавальних здібностей.

У дослідженнях із педагогіки мовленнєва компетентність трактується двозначно: як знання, вміння та навички, необхідні для розуміння чужих та породження своїх власних програм мовленнєвої поведінки відповідно до сфери, ситуації спілкування, а також як сукупність знань про систему мови, її функції, будову, вміння та навички нормативного використання мовних засобів для досягнення орфографічної, пунктуаційної та мовної грамотності.

У «Новому словнику методичних термінів і понять (теорія та практика навчання мов)» зазначається, що «мовленнєва компетенція входить до складу комунікативної компетенції. Означає володіння способами формування та формулювання думок за допомогою мови та вміння користуватися такими способами у процесі сприйняття та породження мови. Проте мовленнєва компетенція, як і мовна компетенція, є не самоціллю, а проміжною ланкою на шляху до комунікативної компетенції. Вона підлягає засвоєнню в обсязі, необхідному та достатньому для вирішення завдань взаємодії у процесі спілкування відповідно до норм мови, що вивчається, узусом і традиціями

культури цієї мови. Зміст мовленнєвої компетенції щодо різних рівнів та етапів навчання зафіксовано в державних освітніх стандартах.

У концепціях лінгвометодистів ми знаходимо різні дефініції мовленнєвої компетентності, яка трактується як:

– «практичне оволодіння українською мовою, її словниковим запасом, граматичним ладом, дотримання в усних і писемних висловлюваннях мовних норм» (Горошкіна, 2007);

– «комплексне поняття, що охоплює систему мовленнєвих умінь (уміння вести діалог, сприймати, відтворювати і створювати усні й писемні монологічні й діалогічні висловлювання різних видів, типів, стилів і жанрів тощо), що необхідно людині для спілкування у різних ситуаціях» (Пентилюк, 2011);

– «уміння адекватно й доречно практично користуватися мовою в конкретних ситуаціях, використовувати для цього мовні, позамовні (міміка, жест) та інтонаційні засоби виразності мовлення» (Богущ, 1997);

– «важлива інтегральна якість особистості, що сприяє її соціалізації, виявляється в здатності та готовності до користування мовними засобами, закономірностями їх функціонування для побудови та розуміння мовленнєвих висловлювань» (Черних, 2010).

Запропонований вище аналіз визначень мовленнєвої компетентності засвідчує, що поняття «мовленнєва компетентність» наповнене різним змістом. Очевидно, що воно охоплює характеристики, деякі з яких можуть бути віднесені або до мовної компетентності, або до комунікативної компетентності, тоді як досліджувана нами компетентність є особливою характеристикою мовної особистості.

Мовленнєву компетентність необхідно розуміти, на нашу думку, як вільне практичне володіння мовою, уміння правильно говорити як у діалогічній, так і монологічній формах, добре розуміти мову в будь-якому функціональному стилі. Мовленнєва компетентність обумовлюється мовною компетентністю, широкою мовленнєвою практикою спілкування, значним

обсягом читання літератури різних жанрів та обумовлює комунікативну компетентність.

Наявність змістовного компонента у структурі мовленнєвої компетентності не викликає сумніву. Ми характеризуємо мовленнєву компетентність як комплекс знань, умінь, навичок, необхідних для породження власних програм мовленнєвої поведінки відповідно до мети, сфери, ситуації спілкування, що охоплює:

знання основних понять лінгвістики мови – стилі, типи мовлення, будова опису, міркування, розповіді, способи зв'язку слів та речень у тексті; вміння та навички аналізу тексту;

уміння та навички мовленнєвого спілкування щодо різних сфер і ситуацій спілкування з урахуванням адресата та стилю.

Зазначимо, що, на відміну від мовної та комунікативної, мовленнєва компетентність має дискурсивну природу та відображає якість вербальної поведінки учнів. Мовленнєва компетентність суб'єкта є комплексним явищем, що визначає мовленнєву поведінку і ґрунтується на комплексі здібностей:

- а) «чути» інтенції співрозмовника;
- б) усвідомлювати доцільність конструктивних цілей;
- в) уміти програмувати конструктивну стратегію комунікації;
- г) керувати комунікацією у межах дискусії.

Мовно-мовленнєву компетентність у нашому дослідженні трактуємо як єдність таких складників: готовність і здатність школярів успішно здійснювати мовленнєву діяльність (*мотиваційний компонент*); системні знання (*когнітивний компонент*), уміння та навички (*діяльнісний компонент*).

Структуру мовно-мовленнєвої компетентності представлено на рис. 1.1.

Мотиваційний компонент	Когнітивний компонент	Діяльнісний компонент
<ul style="list-style-type: none"> • формування інтересу до мовленнєвої діяльності; • готовність до здійснення мовленнєвої діяльності; • потреба в мовленнєвій самореалізації та саморозвитку; • прагнення до вдосконалення власної мовленнєвої діяльності. 	<ul style="list-style-type: none"> • володіння фонетичним, графічним, лексичним, морфологічним та синтаксичним аспектами системи української мови; • знання основних понять лінгвістики мови – стилі, типи мовлення, будова опису, міркування, розповіді, способи зв'язку слів та речень у тексті; • знання методів вираження думок за допомогою мови, знання правил мовленнєвої поведінки 	<ul style="list-style-type: none"> • уміння використовувати лінгвістичні знання в мовленнєвій діяльності; • уміння впливати на аудиторію чи окрему особистість; • уміння породжувати особисте мовленнєве висловлювання в усній та письмовій формі відповідно до ситуації спілкування; • уміння розв'язувати комунікативні завдання у різноманітних ситуаціях.

Рис. 1.1. Структура мовно-мовленнєвої компетентності

Отже, введення в теорію і практику навчання лінгвометодичних понять «мовна компетентність» і «мовленнєва компетентність», «мовно-мовленнєва компетентність» та їх розмежування є важливим для розуміння мети і змісту навчання мови, зокрема для розроблення критеріїв та рівнів оцінювання мовно-мовленнєвої компетентності в учнів у процесі вивчення дієслова.

Виділені структурно-змістовні характеристики мовно-мовленнєвої компетенції дозволяють спроектувати процес її формування в учнів на уроках української мови у процесі вивчення дієслова.

1.2. Лінгвістичний статус дієслова як частини мови

Дієслово – найскладніша і найцікавіша частина мови, це виявляється і в загальному категоріальному значенні процесу, що відрізняється семантичним різноманіттям та охоплює різноманітні відтінки (дія, стан, почуття та зміна ознаки, відношення, вплив та ін.), і в кількості граматичних категорій, і у наявності форм, що характеризуються специфічними особливостями (особові, дієвідмінювані форми та неособові, недієвідмінювані – інфінітив, дієприкметник, дієприслівник).

В. фон Гумбольдт вважав, що дієслову «надано акт синтетичного становища як граматичної функції. Всі інші слова речення подібні до мертвого матеріалу, що чекає на свого поєднання, і лише дієслово є сполучною ланкою, що містить у собі та поширює життя... Це нерв самої мови... Дієслово як миттєво протікаюча дія є не що інше, як сама сутність зв'язків» [29, с. 199].

Дієслова, поряд із іменниками, є найчисленнішим класом слів; вони становлять 45% всього словникового складу мови. Саме дієслова найчастіше використовуються в усному та писемному мовленні. На відміну від інших частин мови, дієслово позначає цілу процесуальну ситуацію, елементами якої, окрім дії, є (може бути) суб'єкт, об'єкт та інші учасники. Семантичною специфікою дієслова пояснюється та обставина, що воно має максимальну сукупність синтаксичних ознак, а в реченні – найбільшу кількість синтаксичних зв'язків. Дієслово – організуючий центр речення.

Дієслово є однією з найважливіших частин мови, оскільки саме на цій частині мови в більшості випадків тримається фраза, речення. Дієслово, як зазначав І. Вихованець, є центральним у системі частин мови, що зумовлено найбільшою сукупністю морфологічних категорій (власне-дієслівних та невластне дієслівних) [14, с. 218].

Значний за обсягом та дуже цікавий за змістом і функціонуванням у мовленні клас дієслів був і залишається на сьогодні предметом особливої уваги багатьох мовознавців. Йому присвячено безліч статей та монографічних

досліджень (О. Бондарко, Л. Буланін, О. Потебня, І. Вихованець, К. Городенська, В. Горпинич, М. Плющ та ін.). Про роль дієслова та дієслівних форм у мовленні писали багато вітчизняних і зарубіжних лінгвістів: Л. Щерба, В. Виноградов, Г. Винокур, А. Загнітко, М. Кожина, М. Мірченко, О. Селіванова, О. Пешковський, О. Шахматов та ін.

Аналіз лінгвістичної літератури засвідчує, що в ній є вузьке та широке розуміння дієслова як частини мови. При широкому розумінні, яке є традиційним і більш загальноновизнаним, дієслово характеризується як система чотирьох форм (інфінітив, особові форми, дієприкметник та дієприслівник).

На чотирьохкомпонентну парадигму дієслова вказує також В. Русанівський [6, с.157-158]. І. Вихованець, К. Городенська відносять ще предикативні форми на -но, -то [14, с. 220].

Вузьке розуміння дієслова як частини мови відрізняється тим, що дієслово розглядається як система двох форм (інфінітив та особові форми), а щодо дієприкметника та дієприслівника, то вони трактуються як самостійні частини мови.

У навчальних виданнях та науковій літературі існують різноманітні визначення дієслова. Наприклад, М. Жовтобрюх трактує його як таку частину мови, що означає узагальнене поняття дії як процесу, яке виражається в граматичних формах часу, особи, способу, стану і виду [34].

У теоретичній морфології української мови за ред. І. Вихованця дієслово характеризується як «центральний клас ознакових слів, що виражають дії, процеси та стани, виступають організаційним ядром елементарного простого речення, мають активну й широку валентність, найбільший набір морфологічних категорій і виконують в реченні основні формально-синтаксичні функції – присудка та головного члена односкладного речення» [14, с. 218].

О. Горпинич пропонує таке визначення дієслова: «частина мови, яка означає категоріальне значення процесуальної дії, вираженої в категоріях виду, стану, способу, часу, функціонує в реченні здебільшого як присудок і

має свої суфікси [27, с.157].

Отже, дієслово – це розряд слів, які: 1) позначають процесуальну ознаку; 2) мають граматичні категорії виду, стану, способу, часу, числа, особи, роду; 3) здатні виконувати в реченні різні синтаксичні функції, найважливішою з яких є функція присудка.

Процесуальна ознака – це семантика дієслова, його загальне значення. Процесуальна ознака – це ознака, що розвивається у часі, динамічна ознака. За цією ознакою дієслова протиставляються прикметникам та іменникам. Порівняймо: *чорніти – чорний – чорнота*. У першому випадку маємо активну ознаку, у другому – пасивну, у третьому – активну, але опредмечену ознаку.

Конкретні лексичні значення дієслова можуть бути найрізноманітнішими. Основні з них такі:

- позначення дії як безпосередньої діяльності особи (*працювати, писати, креслити*);
- позначення стану або зміни стану (*спати, дихати, хворіти, сидіти, рости, розпускатися, старіти*);
- позначення буття предмета (*бути, існувати, мати*).

Отже, дієслово виражає певну дію, стан, буття в їхньому відношенні до часу.

У дієслова, на відміну від інших частин мови, є дві основи, від яких утворюються всі дієслівні форми. Дієслівні форми мають дві основи: теперішнього/майбутнього часу та інфінітиву. Від основи теперішнього/майбутнього часу утворюються форми наказового способу, дієприкметники теперішнього часу та дієприслівники недоконаного виду; від основи інфінітива утворюються форми минулого часу, умовного способу, дієприкметники минулого часу і дієприслівники доконаного виду.

Загальне значення дієслово набуває у своїх граматичних категоріях. Це морфологічні ознаки дієслова. Дієслово має спеціальні дієслівні категорії (виду, часу, способу, особи), а також категорії, що не характерні для дієслова

(число: *співав – співали*; рід – *читав – читала*, а у дієприкменика – відмінок: *ревучий – ревучого*).

У синтаксичному відношенні головна функція дієслова – виступати в ролі присудка, т.б. вони виконують категоріальну функцію – предикативну. Але можуть бути й інші функції – це підмета та інших другорядних членів речення, наприклад: *Жити – Вітчизні служити. Я зайшла до Вас поговорити про нагальну справу.*

Дієслово має складну систему граматичних форм, або парадигму. Парадигма – це сукупність всіх словоформ слова чи його зміна системою форм. Парадигму дієслова становлять: 1) форми особи; 2) часу; 3) способу; 4) числа; 5) інфінітива; 5) дієприкметник; 6) дієприслівник.

Повна парадигма дієслова містить понад 200 форм.

Усі перераховані граматичні форми обов'язково мають категорії виду та способу, тобто, яку б форму ми не взяли, завжди можемо визначити у них вид і спосіб, наприклад: *передати* – дієслово доконаного виду дійсного способу.

Усі інші граматичні категорії (особа, стан, час, рід, число) притаманні не всім дієслівним формам, а лише деяким із них. Наприклад, інфінітив та безособові дієслова не мають форм особи. Категорією роду мають лише дієслова в минулому часі та умовному способі.

Усі граматичні форми дієслова, що становлять його парадигму, можна розподілити на дві групи: відмінювані та невідмінювані. Відмінювані форми складають ядро дієслівних форм. Вони позначають, що дія здійснюється певною особою чи особами (*пишу, пише – пишемо*); приурочено до певного часу (*пишу, писав, писатиму*); є реальним чи нереальним (*пишу, писав би*). Отже, це форми *особи, числа, часу та способу*. Відмінювані форми використовуються в реченні завжди у функції присудка, тому вони називаються іноді предикативними.

До невідмінюваних форм дієслова відносяться інфінітив, дієприкметник і дієприслівник.

Інфінітив – це форма, що лише називає дію і не показує її віднесеність до особи, часу чи реальності (*грати, працювати*). За походженням інфінітив – це форма давально-місцевого відмінка однини віддієслівного іменника, який згодом втратив інші відмінкові форми і перейшов до системи дієслова. Інфінітив інакше називають неозначеною формою дієслова: він є узагальненим найменуванням дії, не визначеної з точки зору особи, числа, часу і способу. Це узагальнювальне значення робить інфінітив початковою формою дієслова. Ця форма має категорію виду, стану та може бути перехідною або неперехідною. У реченні інфінітив здатний виконувати будь-яку синтаксичну функцію.

Дієприкметник і дієприслівник називають атрибутивними формами. Дієприкметник позначає дію як ознаку або властивість предмета (*прочитаний*). Він має дієслівні категорії часу – теперішнього і минулого (*зеленіючий, позеленілий*), виду – доконаного і недоконаного (*працюючий, виконаний*), стану – активного і пасивного (*гойдає, гойдається*); а також, як і прикметник, категорії роду, числа, відмінка (*веселий, веселі, веселих*).

Дієприслівник позначає дію як ознаку, що характеризує іншу дію (*читаючи, нахиливши, примруживши*). Має форми доконаного та недоконаного виду (*прочитавши – читаючи*), активного й пасивного стану (*хитаючи – хитаючись*), а також ознаку невідмінюваності (*співаючи, їдучи*). Дієприслівникові не властиві категорії особи, часу та способу дії [27, с.160].

Розглянемо основні граматичні категорії дієслова в українській мові.

Вид – граматична категорія дієслова, що вказує, як протікає або як розподіляється в часі виражена дієсловом дія. Категорія виду – це «відношення дії, названої дієсловом, до внутрішнього обмеження» [27, с.170].

І. Вихованець та А. Загнітко характеризують вид як центральну, периферійну та власне-дієслівну категорію. Її належність до центральної категорії вони пояснювали непохідністю, семантичною мотивованістю, а периферійність убачали в можливості переходити в інші частини мови, зокрема прикметник, іменник і прислівник [13, с.91; 37 с.212].

Категорія виду виражається протиставленням форм та власних граматичних значень доконаного та недоконаного виду. Категорія виду позначає відношення дію до внутрішньої межі.

Внутрішня межа дії в граматиці розуміється як його природний результат, досягнення передбачуваної мети або певного результату, досягнення певної межі. Доконаний вид постає як сильний, маркований член видового протиставлення, що означає межу дії, її результат. А недоконаний вид постає як слабкий, немаркований член видового протиставлення, тобто не позначає межі дії, а виражає дію у її протяжності, тривалості. Порівняймо:

Художник пише картину (нед.в.) – Художник написав картину (док.в.).

Учень пише твір (нед.в.) – Учень написав твір (док. в.).

З погляду реалізації категорії виду всі дієслова є неоднорідними за складом і поділяються на такі групи: 1) двовидові дієслова; 2) непарновидові дієслова, тобто такі, що мають значення тільки доконаного чи тільки недоконаного виду [77, с.410]. І. Вихованець, у свою чергу, поділяє дієслова на 3 групи, визначаючи 1) парновидові (за видовою ознакою співвідносяться у межах видової пари); 2) непарновидові (не співвідносяться за видовою ознакою); 3) двовидові [14, с. 226].

Мовознавці вказують на те, що формування видових пар є насамперед формотворенням, а не словозміною чи словотворенням. Природу видових пар граматики трактують по-різному. Наприклад, В. Виноградов уважав, що слова будь-якої видової пари є формою одного дієслова. В основі такого твердження – ототожнення семантики і лексичного значення компонентів. На думку О. Бондарка, видові пари «*робити – зробити*» – є різними дієсловами, а «*переписати – переписувати*» – є формами одного дієслова. Підставою такого розмежування є семантичні відмінності компонентів дієслівної пари.

Категорія способу – це граматична словозмінна категорія, що виражає відношення дії до дійсності. Категорію способу можна розглядати як морфологічний спосіб вираження модальності, яка може бути реальною та ірреальною. За ознакою реальності – ірреальності протиставляються дійсний

спосіб, з одного боку, та умовний, наказовий – з іншого.

Дієслова дійсного способу означають «реальність дії в теперішньому, майбутньому і минулому часі» [27, с.192]. Дійсний спосіб виражає дію, яка мислиться мовцем як реальна дія, що фактично протікає в часі, тобто дієслово в дійсному способі позначає дію, що відбувається, відбувалася або відбуватиметься. Якщо мовець розглядає дію як реальну і констатує її наявність у теперішньому, минулому чи майбутньому часі, то він використовує форми дійсного способу. Специфіка дійсного способу – це обов'язковий зв'язок із часом, що абсолютно не властиво наказовому та умовному способу.

Дієслова умовного способу означають «передбачувану, можливу, бажану, але не реальну, тобто не обов'язкову дію» [27, с.193]. Отже, умовний спосіб виражає дію дієслова, яка мислиться мовцем як дія бажана або можлива за якихось умов, або дія, яку мовець тільки передбачає або в якій сумнівається. Наприклад: *Ви б лісом йшли, лісом іти прохолодно.*

Умовний спосіб вживається у двох основних значеннях – умовному та бажаному. Умовний спосіб зі значенням умови зазвичай використовується в складнопідрядних реченнях з підрядними умовами (як у головній, так і в підрядній частині), зі значенням бажаності – у простому реченні.

Форма умовного способу є поєднанням форми минулого часу дієслова з часткою *би*: *почитав би*. Після слова, що закінчується на голосний, частка може виступати у варіанті *б*: *читала б*. Форми умовного способу, так само, як і минулого часу, не змінюються за особами (*я сховався би, ти сховався би, він сховався би*), але змінюються за родами та числами (*сховався би, сховалася б, сховалося б, сховалися б*).

Дієслова наказового способу означають дію, що виражає «волевиявлення мовця, спонукання у формі наказу, заклику, побажання, поради, прохання, вимоги, пропонування» [27, с.194]. Наказовий спосіб висловлює спонукання до дії з боку того, хто говорить. Спонукання має найрізноманітніші відтінки – від ввічливого прохання до категоричного наказу, що виражається особливою

наказовою інтонацією.

Категорія часу – це граматична, словозмінна категорія, що «виражає відношення процесуальної ознаки (дії, стану, відношення) до моменту мовлення [77, с.423]. *Теперішній час* указує те що, що дія, виражена дієсловом, відбувається в момент мовлення (*пишеш, говориш*). *Минулий час* указує на те, що дія відбувалася до моменту мовлення (*працював, писав, прочитав*). *Майбутній час* указує на те, що дія відбуватиметься після моменту мовлення (*писатиму, напишу*)» [27, с.199].

Категорія часу в українській мові тісно пов'язана з такими самостійними категоріями, як спосіб і вид. Зв'язок цей виявляється в тому, що:

1) систему часу українські дієслова утворюють форми лише дійсного способу. Категорією часу не мають дієслова умовного та наказового способу;

2) зв'язок з видом полягає в тому, що дієслова недоконаного виду мають три часові форми (теперішній, минулий і складна форма майбутнього часу (*дивлюся, дивився, дивитимуся*); а дієслова доконаного виду мають дві часові форми (минулий і проста форма майбутнього часу: *подивився, подивлюсь*).

Ті значення часових форм, які визначаються щодо моменту мовлення, називаються в граматиці *абсолютними*. Але в певних умовах точкою відліку визначення часу дії може стати час здійснення іншої дії. Такі значення часових форм називаються у граматиці *відносними*. Ці значення зазвичай виявляються у складнопідрядних реченнях з пояснювальною підрядною частиною. Порівняймо: *Йому загрожує небезпека* (абсолютне: час дії *загрожує* збігається з моментом мовлення). – *Людина зрозуміла, що їй загрожує небезпека* (відносне: час дії *загрожує* збігається з часом дії *зрозуміла*). Абсолютні та відносні значення форм часу різняться лише у контексті.

Категорія особи «виражає відношення дії до конкретних різновидів суб'єктів» [27, с.199]. Якщо суб'єктом дії є мовець, то використовується форма 1-ї особи (*иду*), якщо слухач – форма 2-ї особи (*йдеш*), якщо особа (або предмет), яка не бере участі в діалозі, – форма 3-ї особи (*йде*).

Отже, українське дієслово має три особи: 1-шу, 2-шу та 3-тю. У множині

форми 1-ї, 2-ї та 3-ї особи відповідно позначають таке: 1-ша особа позначає, що дію виконує мовець і ще хтось (*пишемо*); 2-а особа означає, що дію здійснює співрозмовник і ще хтось (*пишете*); 3-тя особа позначає, що дію здійснюють кілька осіб, які беруть участь у розмові (*пишуть*).

Категорія особи – категорія граматична, тому має формальні показники – особові закінчення дієслова. Саме вони вказують на форму особи: *говорю – говориш, говоримо, говорять*.

Категорія особи виявляється тільки у формах теперішнього та майбутнього часу дійсного способу та у формах наказового способу. Форми минулого часу й умовного способу категорії особи не мають. Суб'єкт дії в цих випадках позначається особовими займенниками або іменниками: *я ходив, ти ходив, він ходив, людина ходила*.

Форми 2-ї та 3-ї особи можуть виступати в узагальнено-особовому значенні: *Поспішиш – людей насмішиш*. Форма 3 особи множини часто набуває невизначено-особового значення: *Йому коня підводять*. Форма третьої особи може виступати в безособовому значенні: *Пахне квітами*.

В українській мові є група дієслів, які називають дії, що відбуваються без участі будь-яких дійових осіб. Такі дієслова не мають категорії особи і називаються *безособовими*. Безособові дієслова мають скорочену парадигму: вони не змінюються за особами, числами та родами, не мають форм наказового способу, дієприкметників і дієприслівників. При безособових дієсловах немає і не може бути підмета.

Безособові дієслова можуть утворюватися від особових за допомогою суфікса -ся: *спить – спиться, сидить – не сидиться*. За значенням їх можна поділити на три групи: 1) дієслова, що позначають явища природи: *вечоріє, дощить, світає*; 2) дієслова, що позначають фізичні відчуття: *дзвенить у вухах, хилить до сну, коле в боці*; 3) дієслова, що позначають психічні переживання людини: *засумувалося, мріється*.

Багатозначні дієслова в різних значеннях можуть виступати як особові, то як безособові: *Ломить він навколо віття дерев – Ломить у спині*.

Отже, дієслово є домінантою в системі лексичних класів слів, є своєрідним ядром, навколо якого вибудовується оболонка обставин, що характеризують дію та надають ситуації конкретності та вагомості.

У семантиці дієслова знаходять своє вираження значення дії, процесу чи стану. Позначаючи насамперед «дію», дієслово виражає відсутність чи наявність тимчасової пов'язаності, статичність чи динамічність, тривалість чи нетривалість, перспективність чи безперспективність – для процесів, і навіть контрольованість чи неконтрольованість. Стани характеризуються статичністю, неактивністю, нефазовістю перебігу. Дії та процеси відрізняються тимчасовою перспективою та активністю/неактивністю.

У синтаксисі дієслово сприймається як структурно-семантичний центр висловлювання, здатний називати не лише дію, а й позначати всю ситуацію цілком, передбачити всіх її учасників, що дозволяє називати дієслово макетом майбутнього речення.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ МОВНО-МОВЛЕННЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ДІЄСЛОВА

2.1. Аналіз чинних програм, підручників із проблеми дослідження

Відмінною особливістю нового Державного стандарту базової і повної загальної освіти є його діяльнісний, особистісно орієнтований характер, що ставить за мету розвиток особистості учня. Система освіти відмовляється від традиційного навчання у вигляді знань, умінь та навичок, а чітко зорієнтовує на ті види діяльності, які учень повинен опанувати під час навчання.

Українська мова в системі освіти має особливу суспільну значущість як навчальний предмет, що є важливим чинником підвищення мовленнєвої культури суспільства, формування толерантної мовної особистості. Це є найважливішим фактором не тільки збереження єдиного освітнього простору, а й гармонізації відносин, формування толерантності особистості XXI століття. Українська мова є державною мовою, засобом консолідації та єднання українського народу. Також українська мова – засіб спілкування, знаряддя пізнання та відображення дійсності, найважливіший засіб виховання дитини.

Шкільний курс української мови відповідно до вимог Державного стандарту базової і повної середньої освіти спрямований на вирішення завдань розвитку мовлення дітей, формування комунікативної компетенції учнів, що передбачає вільне використання одиниць мови в різних ситуаціях спілкування. Комунікативна компетенція розглядається в сучасній методиці як метапредметний результат навчання, проте основою її формування є предметні знання, вміння та навички, які становлять мовну компетенцію.

Теоретичне осмислення учнями морфологічних і синтаксичних одиниць, набуття граматичних знань, необхідних для оволодіння орфографічними, мовними вміннями, нормами культури мовлення

здійснюється під час вивчення граматики.

У змісті граматики важливе місце відведено вивченню частин мови, зокрема дієслова. Дієслово як лексико-граматичний клас відрізняється багатством та різноманітністю форм. Дієслівні форми широко використовуються в мовленні, надаючи йому динамізму. Видо-часові форми дієслова виконують організуючу роль у зв'язному мовленні, зокрема в тексті розповідного типу, а саме допомагають повідомити про події, що розвиваються, змінюються. Слова-дієслова активно засвоюються дітьми і часто вживаються ними в мовленні. Проте помилки учнів у визначенні видо-часових дієслівних форм є досить численними. Тому однією з умов формування в школярів правильного писемного мовлення, що відповідає нормам української літературної мови, є усвідомлення учнями теоретичних відомостей про дієслово.

Навчання української мови учнів 5–9 класів здійснюється за чинною програмою «Українська мова. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (зі змінами, затвердженими наказом МОН України від 07.06.2017 № 804) [79].

Автори чинної програми в пояснювальній записці наголошують на тому, що саме мовна та мовленнєва лінії є головними, які характеризують предмет навчання мови, його структуру, визначають основні вимоги до рівня сформованості мовної та мовленнєвої компетентностей школярів, кількістю годин на їх засвоєння, а дві інші – соціокультурна й діяльнісна (стратегічна) – є чинником досягнення основної освітньої мети навчання української мови в основній школі [66, с. 3].

Відповідно до чинної програми з української мови систематичне вивчення дієслова розпочинається в 7-му класі. У програмі мовною змістовою лінією [79] передбачено вивчення розділу «Морфологія. Орфографія», на який відведено 18 год.

Фрагмент програми, у якому представлено вивчення дієслова, представлено в таблиці 2.1.1.

Таблиця 2.1.1

Вивчення дієслова відповідно до чинної програми з української мови

<p><i>Учень (учениця):</i></p> <p><u>Знаннєва складова</u></p> <p>знає значення дієслова, його морфологічні ознаки, синтаксичну роль;</p> <p>розуміє роль дієслів у досягненні точності, інформативності й виразності мовлення;</p> <p>знає й пояснює способи творення видових пар та часових і способових форм дієслів.</p> <p><u>Діяльнісна складова</u></p> <p>знаходить дієслова в реченні; визначає граматичні ознаки їх, належність до певної дієвідміни;</p> <p>використовує правильно форми дієслів у мовленні;</p> <p>правильно вимовляє дієслова й пише, обгрунтовуючи правопис відповідними правилами;</p> <p>конструює речення з дієсловами в усіх часових й особових формах, зокрема вжитих у переносному значенні;</p> <p>редагує тексти, замінюючи повторювані дієслова синонімами.</p> <p><u>Ціннісна складова</u></p>	18	<p>Морфологія.</p> <p>Орфографія.</p> <p>Дієслово: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.</p> <p>Форми дієслова: неозначена форма, особові форми, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми на -но, -то (загальне ознайомлення).</p> <p>Неозначена форма (інфінітив) та особові форми. Доконаний і недоконаний види дієслова. Часи дієслів. Теперішній час. Минулий час. Зміна дієслів у минулому часі. Майбутній час. Дієслова I і II дієвідмін. Букви е, и в особових закінченнях дієслів I і II дієвідмін (повторення).</p> <p>Дієвідмінювання дієслів теперішнього й майбутнього часу.</p> <p>Способи дієслів (дійсний, умовний, наказовий).</p> <p>Творення дієслів умовного й наказового способів. Знак м'якшення у</p>	<p>Рекомендовані види роботи.</p> <p>Читання мовчки тексту, визначення вжитих у ньому дієслів, з'ясування їхньої ролі в мовленні.</p> <p>Читання й аналіз тексту інструкції з використання побутового приладу, яка містить дієслова в неозначеній формі.</p> <p>Складання тексту для руханки (гасла спортивної команди, девізу команди, що братиме участь у присвяченому певній суспільній події флешмобі) з використанням різних особових форм дієслів.</p> <p>Обов'язкові види роботи.</p> <p>Стислий письмовий переказ розповідного тексту художнього стилю про виконання певних дій.</p> <p><u>Аналіз письмового переказу.</u></p> <p>Рекомендовані види роботи.</p> <p>Складання есе про значення родинних традицій з використанням дієслів у різних часових формах.</p> <p>Складання пам'ятки (інструкції) «Безпечне користування Інтернетом» з використанням дієслів різних способових форм.</p> <p>Складання допису в соцмережі про важливу подію зі шкільного життя з використанням дієслів різних способів.</p> <p>Складання й розігрування діалогів, які містять прохання про допомогу й висловлення порад щодо проблемної життєвої ситуації (з використанням дієслів</p>
---	----	--	---

<p>ставиться до здоров'я як до загальнолюдської цінності</p> <p>(НЛ-3);</p> <p>цінує бережне ставлення до довкілля, до власного здоров'я (НЛ-3);</p> <p>схвалює дотримання здорового способу життя (НЛ-3).</p>	<p>дієсловах наказового способу.</p> <p>Безособові дієслова.</p> <p>Способи творення дієслів.</p> <p><i>Не</i> з дієсловами <i>(повторення).</i></p> <p>Правопис <i>-ться, -иця</i> в дієсловах <i>(повторення).</i></p>	<p>наказового та умовного способів).</p> <p>Виразне читання художніх текстів, у яких наявні описи стану природи, з коментуванням ролі в мовленні безособових дієслів (наприклад: <i>хмариться, дощить, сутеніє, світає</i> та под.).</p> <p>Складання й розігрування діалогів «Розмова з лікарем про стан здоров'я») з використанням безособових дієслів (наприклад: <i>лихоманить, нудить, не спиться</i> та под.).</p>
---	--	--

Здійснимо **аналіз шкільних підручників** з української мови для учнів 7-х класів.

У процесі дослідження ми поставили такі завдання:

- 1) здійснити аналіз теоретичного матеріалу з теми «Дієслово»;
- 2) проаналізувати систему вправ, спрямовану на формування мовно-мовленнєвої компетентності в семикласників;
- 3) з'ясувати, чи сприяють пропоновані шкільні підручники формуванню мовно-мовленнєвої компетентності у процесі вивчення дієслова.

Сучасні підручники з української мови (О. Глазова, О. Заболотний, В. Заболотний, С. Єрмоленко, В. Сичова, М. Жук) реалізують основні положення Державного стандарту базової і повної загальної освіти.

Для аналізу ми обрали підручники «Українська мова» для 7-го класу О. Глазової [19] та О. Заболотного, В. Заболотного [35].

У методичному аспекті вивчення дієслова як частини мови та дієслівних категорій виду та часу за аналізованими навчальними підручниками є теоретико-практичним, тобто передбачає формування вмінь із граматики шляхом ознайомлення учнів із теоретичними відомостями, розбору і закріплення їх у процесі виконання граматичних вправ. Водночас

використаний індуктивний метод спрямовано на підвищення інтересу учнів до процесу навчання, усвідомлене засвоєння граматичного матеріалу.

Теоретичні відомості про дієслово як частину мови, його загальне граматичне значення, про особливості утворення та відмінювання дієслівних форм, про категорії виду і часу, видові та часові значення дієслова, основні способи утворення видових і часових дієслівних форм, вищо-часову співвідносність форм дієслова, стилістичні функції дієслова в аналізованих навчальних підручниках уміщує такі граматичні поняття, як: «дієслово»; «частина мови»; «значення дієслова»; «дія предмета»; «стан предмета»; «присудок», «дієслівні слова»; «граматична категорія»; «момент дії»; «вид дієслова»; «початкова форма»; «недоконаний вид»; «доконаний вид»; «значення виду дієслова»; «час дії»; «час дієслова»; «теперішній час»; «минулий час»; «майбутній час».

Визначення поняття «дієслово» в підручниках, що аналізуються, будується з урахуванням загального граматичного значення дієслова, його основних морфологічних ознак та синтаксичної функції.

Визначення дієслова як частини мови в сучасних чинних підручниках із української мови для школи подано з урахуванням загального граматичного значення дієслова (називає дію або стан предмета) та основних питань, на які ця частина мови відповідає (що робити? що зробити? що робив? що зробив? що зробить? що буде робити?).

Водночас у підручнику О. Глазової відомості про значення дії дієслова розширюються, зокрема, розкриваються основні лексичні значення дієслова (конкретна фізична дія, стан, вияв ознаки, процес мовлення і мислення, стосунки між людьми, почуття і переживання) [19, с.43]

У реченні дієслово найчастіше виступає у ролі присудка й утворює разом із підметом граматичну основу речення. Зазначена синтаксична функція дієслова відзначається авторами підручників з української мови. У підручнику О. Глазової зазначено, що дієслово виконує роль присудка і продемонстровано це на прикладі двох речень [19, с.43]. Автори іншого підручника

(О.Заболотний, В.Заболотний) констатують, що в «у реченні дієслово найчастіше є присудком, рідше – іншим членом речення» [35, с.16]. Якими саме іншими членами речення – автори не уточнюють і не демонструють прикладами, що може викликати в дітей не досить чітке уявлення про синтаксичну роль дієслова.

Уважаємо, що доцільно було подати додаткові відомості про особливості поєднання дієслова з іншими частинами мови, про форми вираження дієслова (особові та безособові), про види присудків (прості, складні та складені), про роль дієслова у складнопідрядному реченні тощо.

До основних морфологічних ознак дієслова в аналізованих підручниках з української мови відносяться вид, стан, час, число, рід, особа, спосіб.

До найважливіших дієслівних категорій (поряд із станом, особою, способом дієслова) в аналізованих підручниках з української мови належать також категорії **виду і часу**.

Вид і час дієслова розглядаються як основні морфологічні показники частини мови: виділяються доконаний і недоконаний вид дієслова; перераховуються основні видові значення дієслова, що розкривається через термін «видова пара»; у зв'язку з поняттям «момент мовлення» визначається час дієслова та виділяються основні значення форм теперішнього, минулого та майбутнього часу; розглядається питання про співвідносність виду та часу як морфологічних характеристик дієслова; пропонуються відомості про основні особливості вживання часових форм дієслова в мовленні.

Вивчення дієслова як частини мови та дієслівних категорій виду та часу за аналізованими підручниками з української мови для школи передбачає ознайомлення учнів з поняттями «дієслово», «дія предмета», «стан предмета», «присудок», «види дієслова», «доконаний вид», «недоконаний вид», «час дієслова», «теперішній час», «минулий час», «майбутній час», «проста форма майбутнього часу», «складена форма майбутнього часу».

Вивчення теоретичних відомостей про дієслово як частини мови, вид і час дієслова передбачається шляхом введення граматичних понять, розбору та

закріплення їх у процесі виконання граматичних та мовленнєвих вправ і є основою для формування умінь відрізнити дієслово від інших частин мови за сукупністю морфологічних ознак; указувати морфологічні ознаки, синтаксичну функцію дієслова в реченні; утворювати форми дієслова; здійснювати морфологічний аналіз дієслова.

Формування в школярів мовно-мовленнєвих умінь щодо дієслова як частини мови з урахуванням ознайомлення з граматичними поняттями пов'язані з виконанням таких **граматичних вправ**:

1) *розпізнавання дієслова за сукупністю його морфологічних ознак; вказівки морфологічних ознак дієслова.* Наприклад:

- «Поставте питання до виділених слів. Що вони називають? Звертеся з поданим нижче правилом» [19, с.42];
- «Визначте частини мови виділених слів. Що означають ці частини мови, на які питання відповідають, які морфологічні ознаки їм властиві? Зробіть висновок, чим дієслово відрізняється від інших частин мови» [35, с.16];

2) *визначення синтаксичної ролі дієслова у реченні.* Наприклад:

- «Перепишіть прислів'я, визначте й підкресліть у кожному з них граматичні основи. Якими членами речення є дієслова?» [19, с.43];
- «Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть дієслова як члени речення. Усно визначте число та час дієслів» [35, с.16];

3) *виявлення лексичного значення дієслів та складання їх семантичних рядів.*

Наприклад:

- «Роздивіться таблицю. До якої колонки ви віднесли б кожне з поданих дієслів?» [19, с.43];

4) *визначення неозначеної форми дієслова.* Наприклад:

- «Подані дієслова поставте в неозначеній формі. Дієслова в неозначеній формі розберіть за будовою» [19, с.47];
- «Прочитайте текст. Знайдіть у ньому п'ять дієслів у неозначеній формі. На які питання вони відповідають?» [35, с.20];

5) *вказівки виду дієслів, визначення їх видового значення, утворення видових пар та форм з різним видовим значенням.* Наприклад:

- «Визначте вид кожного дієслова. Якими суфіксами та префіксами відрізняються дієслова в кожній із пар?» [19, с.52];
- «Запишіть послідовно дієслова у дві колонки: 1) доконаного виду; 2)недоконаного виду» [35, с.28];
- «Утворіть від поданих дієслів недоконаного виду дієслова доконаного виду, використовуючи префікси або суфікси. Запишіть видові пари, виділіть суфікси й префікси, якими різняться дієслова кожної пари» [35, с.29];

6) *зіставлення дієслів за їх видовим значенням.* Наприклад:

- «Прочитайте речення. Доведіть, що в першому з них ужито дієслова лише доконаного виду, а в другому – недоконаного» [35, с.28];

7) *співвідношення часових форм дієслова з доконаним та недоконаним видом дієслова;* вживання дієслів доконаного та недоконаного виду з різними видовими значеннями в реченні та у зв'язному тексті. Наприклад:

- «Перепишіть речення. Визначте дієслова, з'ясуйте час кожного і письмово вкажіть у дужках після слова» [19, с.59];

8) *утворення дієслівних форм теперішнього, минулого і майбутнього часу доконаного та недоконаного виду.* Наприклад:

«Спишіть речення, замінюючи неозначену форму дієслова особовим дієсловом у формі теперішнього, минулого чи майбутнього часу. Обґрунтуйте вибір часової форми» [35, с.30];

- «Перепишіть, дієслова у формі теперішнього часу замінюючи дієсловами у формі минулого часу. Зверніть увагу: дієслова слід поставити у формі доконаного виду» [19, с.69];

9) *уживання часових форм дієслова у реченні та зв'язному тексті.* Наприклад:

- «Напишіть твір-розповідь у художньому стилі на одну із запропонованих

тем, використайте декілька дієслів у формі теперішнього часу з метою наближення минулих подій до читача» [35, с.32];

10) визначення **функції дієслівних форм теперішнього та майбутнього часу в тексті типу розповіді**. Наприклад:

- «Прочитайте. Дієслова яких способів ужито у значенні наказового? Яких відтінків надають вони наказові, проханню, побажанню?» [19, с.82];
- «Знайдіть у виділених реченнях приклади вживання дієслів одного часу в значенні іншого. Чи надає цей художній засіб емоційно-експресивного забарвлення, виразності й невимушеності оповіді?» [35, с.37];

11) виправлення помилок у вживанні часових дієслівних форм у зв'язному тексті. Наприклад:

- «Запишіть словосполучення, виправляючи допущені помилки. З двома словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення з прямою мовою» [35, с.40];

12) визначення **особових форм дієслова**. Наприклад:

- «Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть особові дієслова як члени речення. Визначте особу цих дієслів» [35, с.23];

13) **написання НЕ з дієсловами**. Наприклад:

- «Запишіть дієслова у дві колонки залежно від написання з не: 1) разом; 2) окремо. Обґрунтуйте написання» [35, с.25];
- «Перепишіть прислів'я, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки дієслова з НЕ та розкриваючи дужки» [19, с.89];

14) визначення **дієвідміни дієслів, написання е (є), и (і) в особових закінченнях**.

Наприклад:

- «Запишіть послідовно дієслова у дві колонки: 1) І дієвідміна; 2) Пдієвідміна» [35, с.41];
- «Поставивши дієслова у формі третьої особи множини теперішнього часу, запишіть їх у дві колонки за дієвідмінами» [19, с.64];

15) виявлення **способів дієслова, особливостей їхнього творення й уживання в**

мовленні. Наприклад:

- «Визначте спосіб кожного з поданих дієслів. Доберіть до кожного синонім та антонім, уживши в тому ж способі (усно)» [19, с.75];
- «Спишіть речення, замінюючи подану в дужках неозначену форму дієслова особовими дієсловами у формі умовного способу. Поясніть написання частки би (б) з дієсловами» [35, с.45];

16) визначення особливостей безособових дієслів. Наприклад:

- «Випишіть спочатку речення, у яких безособові дієслова означають явища природи, а потім – у яких безособові дієслова означають фізичний і психічний стан людини» [35, с.50];
- «Перепишіть. У кожному з речень визначте та підкресліть граматичну основу. З'ясуйте синтаксичну роль безособових дієслів» [19, с.84];

17) з'ясування способів творення дієслів. Наприклад:

- «Утворіть від поданих слів і запишіть дієслова, використавши один із суфіксів: -а- (-я-), -и-, -і-, -уєа- (-юва-). Суфікси виділіть» [35, с.53];
- «Кожне з поданих словосполучень замініть одним дієсловом. Яким способом утворене кожне з дібраних дієслів?» [19, с.87];

18) морфологічний розбір дієслова як частини мови. Наприклад:

- «Випишіть п'ять дієслів і виконайте письмово їх розбір як частини мови» [35, с.55].

В аналізованих навчальних виданнях з української мови здійснено спробу описати **стилістичні функції** вищо-часових дієслівних форм: виявити додаткові відтінки їх значень у відповідному контексті, вказати на випадки вживання дієслівних форм виду й часу в переносному значенні. Наприклад, у підручниках О. Глазової та О. Заболотного і В. Заболотного розглядається вживання форми майбутнього часу замість теперішнього у зв'язку з видовим значенням часу. Подібні відомості про стилістичну функцію дієслова, про особливості вживання його форм у тексті є важливими як для навчання граматики, так і для розвитку зв'язного мовлення учнів.

Дієслово є головним мовним (граматичним) засобом розповіді: за допомогою використання в тексті розповідного типу різних видо-часових форм дієслова реалізується характерна риса мовлення – динамізм. Відповідно до принципу взаємозв'язку в навчанні граматики та стилістики доцільним є вивчення дієслова як частини мови у взаємозв'язку з роботою над розповіддю як типом мовлення.

Аналіз чинних підручників із української мови для школи засвідчує, що взаємозв'язок у вивченні дієслова та навчанні учнів тексту розповідного типу враховується більшою мірою. Так, за підручниками паралельно із засвоєнням школярами дієслова передбачається формування вмій і навичок, пов'язаних із написанням твору розповідного типу. Наприклад:

- «Складіть і запишіть п'ять речень, об'єднаних темою «Весь світ у крапельці дощу». Використайте дієслова-синоніми у формі минулого часу, що означають випадання дощу. За потреби скористайтеся довідкою» [35, с.37];
- «Складіть один із текстів (на вибір): допис у соцмережі про важливу подію зі шкільного життя з використанням дієслів різних способів; пам'ятку (інструкцію) «Безпечне користування Інтернетом» з використанням дієслів різних способових форм» [19, с.76].

У підручниках представлені теоретичні відомості про жанрові різновиди, композиційну форму, мовні засоби текстів розповідного типу та вміщені вправи, що допомагають опанувати комунікативні вміння, необхідні для роботи над текстом-розповіддю. Наприклад:

- «Складіть і запишіть невеликий текст (5-7 речень) на тему «Людина і природа». Використайте в тексті не менше трьох дієслів наказового способу» [35, с.48];
- «Перебудуйте усно текст так, ніби дія відбувається зараз і ви є безпосередніми свідками виступу відомого кобзаря. Для цього замініть дієслова минулого часу дієсловами теперішнього часу» [35, с.31].

Отже, у підручниках з української мови дієслово розглядається як одна з найважливіших частин мови в сукупності її граматичних категорій та ролі у тексті.

Автори аналізованих підручників з української мови здійснили спробу поєднати вивчення дієслова як частини мови з роботою над текстом. Однак для організації роботи з розвитку зв'язного мовлення в школярів доцільним є доповнення матеріалу підручників відомостями про дієслово як мовний засіб розповіді (значення і стилістична функція дієслів доконаного і недоконаного виду; видо-часові значення дієслівних форм минулого, теперішнього й майбутнього часу; стилістичні властивості однорідних дієслівних присудків як головного синтаксичного засобу художньої розповіді), засвоєння та застосування яких у роботі над текстом дозволить організувати єдиний процес формування мовно-мовленнєвої компетентності учнів.

Особливо хочеться відзначити підручник з української мови, у якому автори О. Заболотний, В. Заболотний пропонують завдання з культури мовлення у процесі вивчення дієслова як частини мови:

«Коло думок» («Чи можна назвати дієслово «найсильнішою» частиною мови? Обґрунтуйте свою думку» [35, с.18]).

«Попрацюй у парах» («Доберіть і запишіть по два дієслова в 1-й особі, які означають: 1) процес мислення; 2) процес переміщення; 3) процес мовлення; 4) процес праці; 5) ставлення до чогось; 6) навчання; 7) переживання; 8) вітання» [35, с.23]).

«Чому так?» («Поясніть, чому в суфіксах прикметників першої групи пишемо букву о, а другої – е» (вправа 383));

«Зверніть увагу!» («На особу у формах минулого часу може вказувати особовий займенник. Наприклад: 1. Я розповів цікаву історію. 2. Він розповів цікаву історію. 3. Ти розповів цікаву історію» [35, с.36]).

«Поспілкуйтеся» («Поясніть, як ви розумієте прислів'я: «Була б охота, піде на лад усяка робота» [35, с.44]).

«Життєва ситуація» («Уявіть, що ви з друзями граєтеся на

спортивному майданчику. У цій ситуації часто доводиться користуватися дієсловами в наказовій формі. Вимовте подані словосполучення, замінивши неозначену форму дієслова формою наказового способу» [35, с.47]) тощо.

Зауважимо, що пропоновані вправи з теми «Дієслово» переважно містять завдання, що передбачають «підкреслити дієслова», «виписати безособові дієслова», «розподілити на дієвідміни», «визначити час дієслів», «з'ясувати синтаксичну функцію дієслова в реченні» тощо. Уважаємо, що доцільно мовні вправи доповнити завданнями, які розкривають стилістичні можливості дієслів, сприяють формуванню мовно-мовленнєвої компетентності учнів. У чинних підручниках, на нашу думку, не достатньо представлено текстів різних стилів, зокрема наукового, офіційно-ділового, публіцистичного, у яких функціонують дієслова та дієслівні форми.

Отже, аналіз шкільних підручників засвідчив, що вивчення дієслова як частини мови відображає структурно-семантичний аспект, тобто дієслово репрезентовано в трьох напрямках: структурному (морфологічна форма), семантичному (лексичне значення дієслова) та функціональному (особливості вживання в мовленні), які є взаємопов'язаними.

2.2. Рівні сформованості мовно-мовленнєвої компетентності в учнів у процесі вивчення дієслова (на матеріалі констатувального експерименту)

З метою виявлення сучасного стану формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів на уроках української мови у процесі вивчення дієслова було проведено анкетування серед учителів української мови та літератури, бесіди, аналіз уроків, спостереження за освітнім процесом, а також діагностувальні контрольні роботи серед учнів 7-го класу на базі Борщівської загальноосвітньої школи I-III ступенів №2 Чортківського району Тернопільської області.

Для з'ясування реального стану обізнаності вчителів-словесників із поняттям «мовно-мовленнєва компетентність», визначення особливостей формування морфологічних умінь у процесі вивчення дієслова на уроках української мови; виявлення основних форм, методів і прийомів навчання; з'ясування основних труднощів, які виникають в учнів під час вивчення теми «Дієслово» у 7-х класах, учителям-філологам було запропоновано анкету (Додаток А).

В анкетуванні взяли участь 11 учителів-словесників м. Борщів Чортківського району Тернопільської області. У процесі опитування для нашого дослідження було важливо з'ясувати:

- 1) Як розуміють учителі-словесники поняття «мовно-мовленнєва компетентність»;
- 2) Які форми, методи, прийоми та сучасні технології використовують для формування мовно-мовленнєвої компетентності учнів 7-х класів у процесі навчання дієслова, які з них є, на думку педагогів, найбільш ефективними;
- 3) Які труднощі виникають в учнів у процесі вивчення дієслова як частини мови;

- 4) Які типові морфологічні помилки простежують учителі в учнів 7-х класів у процесі вивчення теми «Дієслово»;
- 5) Які теми для учнів є найскладнішими для засвоєння;
- 6) З якими темами в процесі вивчення дієслова в учнів 7-х класів виникає найменше труднощів.

Як засвідчили результати відповідей учителів на перше запитання **«Розкрийте сутність поняття «мовно-мовленнєва компетентність учня»**, більшість педагогів (45%) усвідомлюють значення цього поняття, що виявляється у «формуванні особистості, яка здатна правильно застосовувати знання з мови в комунікативній діяльності». Також зафіксовано й такі відповіді: «знання мови та вміння доречно користуватися нею в конкретних ситуаціях спілкування»; «знання мовних засобів та вміння їх застосовувати на практиці»; «володіння всіма стилістичними засобами мови», «уміння планувати свою мовленнєву поведінку», «володіння нормами вербального й невербального спілкування» тощо. Однак ми звернули увагу на те, що жоден із учителів-словесників не використав термін «комунікативна компетентність», не зазначив, що мовно-мовленнєва компетентність є складником комунікативної компетентності особистості, не вказав на роль морфології в ефективному формуванні мовно-мовленнєвої компетентності.

Відповідаючи на друге запитання **«Як ви оцінюєте рівень мовно-мовленнєвої компетентності учнів?»**, учителі констатували, що мовно-мовленнєва компетентність сформована на високому рівні лише в 12% школярів, на достатньому рівні – 33 %, на середньому рівні – 54 % учнів, на низькому рівні – у 15 % учнів 7-х класів. Такі отримані результати, на жаль, не можна вважати оптимістичними, оскільки більшість здобувачів освіти, на думку вчителів, перебувають на середньому рівні.

Аналіз відповідей на третє запитання анкети **«Які морфологічні помилки під час вивчення дієслова найчастіше трапляються в мовленні школярів?»** засвідчив, що типовими й стабільними морфологічними помилками школярів у процесі вивчення дієслова є такі: *«неправильне*

утворення особових форм дієслова: *колять* (правильно *колють*; *бачуть* (правильно *бачать*); (на це вказали 72% учителів); «неправильне утворення дієслів наказового способу: *давайте відпочивати* (правильно *відпочиваймо*) (азначили 12 % педагогів); «постійне вживання розмовних дієслівних форм теперішнього часу: *возить, робить*» (правильно *возе, робе*) (9% опитаних); «неправильне утворення складеної форми майбутнього часу: *буду писатиму* (правильно *буду писати*)» (вказали 7% учителів); «неправильне поєднання дієслів із числівниками: *витрачені сто гривень* (правильно *витрачено сто гривень*)» (3% вчителів); «недоречне вживання віддієслівних іменників: *при читанні твору* (правильно *читаючи твір, ...*) (8% опитаних); «порушення норм правильного вживання форм залежного слова: *свідчити результати* (правильно *свідчити про результати*), *дякувати вчителів* (правильно *дякувати вчителям*)» (13% учителів); «невиправдане вживання зворотних дієслів: *я вибачаюся* (правильно *прошу вибачення*; *зłodий розшукується поліцією* (правильно *зłodія розшукує поліція*)» (11% опитаних); «неправильне вживання іменників при перехідних дієсловах: *не написати лист* (правильно *не написати листа*) (1% учителів).

Із тем, які засвоюються учнями найважче, учителі вказали на такі: «Дієвідміни дієслів, особливості дієвідмінювання», «Написання е (є), и (і) в особових закінченнях дієслів», «Засоби творення видових пар дієслів», «Утворення дієслів наказового способу», «Уживання дієслів одного способу в значенні іншого», «Безособові дієслова», «Способи творення дієслів».

Найлегшими темами для засвоєння розділу «Дієслово» виявилися, як зазначили вчителі, такі: «Синтаксична роль дієслів у реченні», «Неозначена форма дієслова», «Дієслова теперішнього, минулого та майбутнього часу», «Дієслова дійсного, умовного та наказового способу».

Отже, знання типових помилок, а також найважчих тем для засвоєння учнів під час вивчення теми «Дієслово» дозволить нам розробити відповідну систему вправ і завдань з метою їх уникнення.

Одним із завдань нашого опитування було з'ясування тих негативних

чинників, які впливають на формування мовно-мовленнєвої компетентності учнів. Аналіз відповідей на четверте запитання анкети **«Які, на вашу думку, основні причини зниження мовно-мовленнєвої компетентності учнів?»** засвідчив, що вчителі вказали на такі основні чинники: 83% опитаних зазначили, що тема «Дієслово» є однією з найважчих із морфології для засвоєння школярами». 27% опитаних основну причину вбачають у відсутності мотивації дітей до засвоєння морфологічних норм. Ми виявили, що лише 4% учителів вважають, що негативним фактором низького рівня є відсутність дидактичного матеріалу для розвитку мовно-мовленнєвої компетентності учнів. Серед інших причин, які сформулювали вчителі, можна зазначити ще такі: «важкий перехідний період учнів 7-х класів» (2%), «недостатня кількість годин із теми» (4%), «відсутність у підручниках спеціальних вправ і завдань» (2%). Вихід із такої ситуації вчителі вбачають у необхідності збільшення кількості годин на вивчення теми «Дієслово» (35% опитаних). На нашу думку, збільшення кількості годин не буде ефективним чинником підвищення мовно-мовленнєвої компетентності школярів. Цю проблему необхідно розв'язувати комплексно шляхом систематичного й цілеспрямованого навчання, розроблення ефективних форм, методів і прийомів навчання дієслова, а також упровадження інноваційних технологій.

На п'яте запитання **«Які форми і методи використовуєте під час формування мовно-мовленнєвої компетентності в школярів?»** вчителі назвали найпоширеніший – це метод вправ (59%), також вважають ефективним метод евристичної бесіди (26%); метод усної презентації навчального матеріалу (19%); робота з підручником (41%); метод морфологічного аналізу слів (38%); робота з таблицями та схемами; метод спостереження й аналізу мовних явищ (7 %); інтерактивні методи (11 %); проєкті технології (5 %).

Відповідаючи на шосте запитання анкети, **«Чи достатньо представлено в чинних підручниках з української мови вправ і завдань з теми «Дієслово» з метою формування мовно-мовленнєвої**

компетентності в школярів?», 89% учителів зауважили, що в підручниках з української мови у достатній кількості вправ і завдань, які спрямовані на розвиток мовно-мовленнєвих умінь. 11 % опитаних наголосили, що необхідно посилити змістовий компонент підручника мовленнєвими та комунікативними вправами.

Із відповідей учителів на останнє запитання анкети ми дізналися про шляхи формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів. На думку педагогів, необхідно «запроваджувати спецкурси з розвитку мовлення», «у процесі вивчення дієслова використовувати інтерактивні вправи і завдання», «залучати школярів до активної мовленнєвої діяльності на уроках української мови», «приділяти увагу стилістичним функціям дієслова в різних стилях мовлення» тощо.

Отже, на основі здійсненого опитування ми виявили, що вчителі усвідомлюють важливість формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів у процесі вивчення дієслова як частини мови, проте вказують на недостатній рівень її сформованості. Фрагментарні знання щодо особливостей провадження компетентнісного підходу, несформовані повною мірою вміння учителя щодо реалізації на уроках інтерактивних технологій та інноваційних методів навчання значно знижує ефективність навчання. З огляду на це нагальною є потреба в удосконаленні теоретико-методичної підготовки вчителів-словесників, усвідомленні ними необхідності в активному провадженні ефективних форм, методів і прийомів засвоєння знань, формуванні вмінь і навичок організації такої діяльності, що сприятиме цілеспрямованій і систематичній роботі з розвитку мовно-мовленнєвої компетентності учнів у процесі вивчення дієслова.

Наступним етапом нашого дослідження був **аналіз рівня сформованості мовно-мовленнєвої компетентності в учнів 7-х класів у процесі вивчення дієслова.**

Ми поставили такі основні завдання:

- 1) розробити критерії та рівні сформованості мовно-мовленнєвої

компетентності учнів у процесі вивчення дієслова;

2) розробити діагностувальні завдання для проведення констатувального зрізу знань семикласників;

3) провести констатувальний етап та на основі аналізу виконаних учнями робіт з'ясувати рівень сформованості мовно-мовленнєвої компетентності в школярів.

Констатувальний експеримент було проведено на базі Борщівської загальноосвітньої школи I-III ступенів №2 Чортківського району Тернопільської області в 7-му класі. Кількість здобувачів освіти – 17.

Для перевірки рівня сформованості в учнів основних знань і вмінь із морфології було враховано основні вимоги шкільної програми з української мови під час вивчення морфології в 7-х класах та визначено **критерії та показники засвоєння** основних понять із теми «Дієслово», що представлені в таблиці 2.2.1:

Таблиця 2.2.1

Критерії та показники засвоєння основних понять із теми «Дієслово»

Критерії	Показники
Уміння відрізнити морфологічну категорію від подібної	1) виявляти належність дієслова до самостійної частини мови за сукупністю лексичних, морфологічних і синтаксичних ознак, розмежовувати дієслова та інші частини мови; 2) порівнювати, зіставляти, класифікувати запропоновані дієслова за запропонованими лексичними, морфологічними, синтаксичними ознаками.
Уміння узагальнювати матеріал із морфології	1) визначати морфологічні ознаки дієслова (час, число, відмінювання, особа або рід

	дієслова в минулому часі), виконувати для цього необхідні способи дії; 2) ставити дієслова в початкову форму; змінювати слова відповідно до їх морфологічних особливостей; ставити слова в зазначені форми.
Уміння користуватися морфологічними знаннями в самостійних творчих роботах	1) правильно вживати в мовленні дієслова, використовуючи синоніми для усунення не виправданих повторів слів; 2) користуватися різноманітними дієсловами у власних висловлюваннях з метою підвищення інформативності, точності, виразності мовлення.

Відповідно до критеріїв було визначено чотири **рівні сформованості мовно-мовленнєвої компетентності школярів**: високий, достатній, середній, низький, що представлені в таблиці 2.2.2.

Таблиця 2.2.2

Рівні сформованості мовно-мовленнєвої компетентності в учнів у процесі вивчення теми «Дієслово» у 7-му класі

<i>№ з/п</i>	<i>Рівні</i>	<i>Критерії оцінювання</i>	<i>Бали</i>
1	Високий	Учень/учениця має ґрунтовні знання з теми «Дієслово», зокрема чітко розрізняє дієслово серед інших частин мови, на високому рівні пояснює лексичне значення дієслів, їх основні морфологічні ознаки, а також синтаксичну роль у реченні;	10-12

		<p>самостійно пояснює основне призначення дієслів у досягненні інформативності, точності та виразності мовлення. Пояснює способи творення видових пар і часових та способових форм дієслів. Самостійно утворює видові пари, чітко визначає час дієслів та утворює форми дійсного, умовного та наказового способів дієслів. Визначає належність дієслів до певної дієвідміни та правильно використовує їх у власному мовленні. Дотримується морфологічних норм щодо правильної вимови та правопису дієслівних особових форм, обґрунтовуючи правопис правилами.</p> <p>Під час морфологічного аналізу дієслова визначає морфологічні категорії: класифікаційні (дієслівні категорії виду, часу, способу, стану) і словозмінні (дієслівні категорії особи, роду, числа). Творчо використовує набуті знання з теми «Дієслово» під час складання усних висловлювань і написання творчих робіт. Без труднощів самостійно конструює речення з дієсловами в усіх часових й особових формах. Може пояснити текстотвірну роль дієслова в оформленні тексту. Самостійно редагує тексти, у яких є помилки щодо вживання дієслів.</p>	
2	Достатній	Учень/учениця має достатні знання з	7-9

		<p>теми «Дієслово», зокрема чітко розрізняє дієслова серед інших частин мови, самостійно пояснює лексичне значення дієслів, їх основні морфологічні ознаки, а також синтаксичну роль у реченні, проте не завжди оперативно реагує на завдання чи запитання вчителя.</p> <p>Орієнтується в основній ролі дієслів у досягненні інформативності, точності та виразності мовлення, проте може допускати деякі неточності щодо їх призначення.</p> <p>Пояснює способи творення видових пар і часових та способових форм дієслів. Самостійно утворює видові пари, визначає час дієслів та утворює форми дійсного, умовного та наказового способів дієслів. Проте може допускати незначні помилки і за вказівкою вчителя самостійно виправляти їх під час відповіді чи в процесі виконання вправ і завдань.</p> <p>Визначає належність дієслів до певної дієвідміни та правильно використовує їх у власному мовленні. Дотримується морфологічних норм щодо правильної вимови та правопису дієслівних особових форм, самостійно пояснюючи правопис відповідними правилами.</p> <p>Під час морфологічного аналізу дієслова визначає морфологічні категорії:</p>	
--	--	--	--

		<p>класифікаційні (дієслівні категорії виду, часу, способу, стану) і словозмінні (дієслівні категорії особи, роду, числа). Самостійно використовує набуті знання з теми «Дієслово» під час складання усних висловлювань і написання творчих робіт, проте трапляються деякі неточності. Самостійно конструює речення з дієсловами в усіх часових й особових формах. Може пояснити текстотвірну роль дієслова в оформленні тексту. Редагує тексти, у яких є помилки щодо вживання дієслів.</p>	
3	Середній	<p>Учень/учениця на середньому рівні володіє знаннями з теми «Дієслово», зокрема допускає помилки під час розмежування дієслова та інших частин мови, за допомогою вчителя пояснює їхні лексичні, морфологічні й синтаксичні особливості.</p> <p>Не орієнтується в основній ролі дієслів у досягненні інформативності, точності та виразності мовлення, допускаючи суттєві неточності щодо їх призначення.</p> <p>За допомогою вчителя пояснює способи творення видових пар і часових та способових форм дієслів. Допускає помилки під час утворення видових пар, визначення часу дієслів та утворення форм дійсного, умовного та наказового способів дієслів.</p> <p>Не може самостійно визначити</p>	4-6

		<p>належність дієслів до певної дієвідміни та правильно використовувати їх у власному мовленні. Не дотримується морфологічних норм щодо правильної вимови та правопису дієслівних особових форм.</p> <p>Під час морфологічного аналізу дієслова не може визначити морфологічні категорії: класифікаційні (дієслівні категорії виду, часу, способу, стану) і словозмінні (дієслівні категорії особи, роду, числа). Не повною мірою використовує набуті знання з теми «Дієслово» під час складання усних висловлювань і написання творчих робіт. Не завжди правильно конструює речення з дієсловами різних часових й особових форм. Не може пояснити текстотвірну роль дієслова в оформленні тексту. Виникають труднощі щодо редагування текстів, у яких є помилки щодо вживання дієслів.</p>	
4	Низький	<p>Учень/учениця на середньому рівні володіє знаннями з теми «Дієслово», зокрема допускає помилки під час розмежування дієслова та інших частин мови, за допомогою вчителя пояснює їхні лексичні, морфологічні й синтаксичні особливості.</p> <p>Не орієнтується в способах творення видових пар і часових та способових форм дієслів. Допускає грубі помилки під час утворення видових пар, визначення часу</p>	1-3

	<p>дієслів та утворення форм дійсного, умовного й наказового способів дієслів.</p> <p>Не може самостійно визначити належність дієслів до певної дієвідміни та правильно використовувати їх у власному мовленні. Не дотримується морфологічних норм щодо правильної вимови та правопису дієслівних особових форм.</p> <p>Під час морфологічного аналізу дієслова не може самостійно визначити морфологічні категорії: класифікаційні (дієслівні категорії виду, часу, способу, стану) і словозмінні (дієслівні категорії особи, роду, числа). Не використовує набуті знання з теми «Дієслово» під час складання усних висловлювань і написання творчих робіт. Не може правильно конструювати речення з дієсловами різних часових й особових форм. Не може пояснити текстотвірну роль дієслова в оформленні тексту. Виникають значні труднощі щодо редагування текстів, у яких є помилки щодо вживання дієслів.</p>	
--	---	--

Відповідно до рівнів сформованості мовно-мовленнєвої компетентності в учнів у процесі вивчення теми «Дієслово» в 7-му класі було розроблено **діагностувальні завдання** (додаток Б), основна мета яких – перевірити в школярів уміння характеризувати лексичні, морфологічні та стилістичні ознаки дієслів, визначати вид дієслів та засоби творення видових пар;

пояснювати приналежність дієслів до активного, пасивного та зворотно-середнього стану; визначати число, особу та рід дієслів; розподіляти дієслова на дієвідміни; уживати дієслова у власному мовленні.

За допомогою першого завдання ми перевіряли знання семикласників про лексичні, морфологічні та синтаксичні особливості дієслів. Відповідаючи на запитання **«Які лексико-морфологічні та синтаксичні ознаки відрізняють дієслова від інших частин мови»**, 93,6 % учнів вказали на загальну частиномовну сутність дієслова (*позначають дію предмета*) та граматичні питання (відповідають на питання *що робити? що зробити?*). Такий підхід призводить до того, що школярі не повною мірою усвідомлюють дієслово як частину мову, оскільки розуміння «дія предмета» є неповним. Загальновідомо, що дієслова позначають також стан предмета, тобто вони мають значення процесуальної ознаки. Окрім того, багатогранність дієслова виявляється в тому, що до його складу належать такі слова, які не позначають ані дію, ані стан, а лише вказують на різноманітні зв'язки та відношення між словами, наприклад: *дорівнювати, містити, відрізнятися, межувати, прилягати, стелитися* тощо.

Окрім того, школярі практично не використовують під час виокремлення дієслова як частини мови морфологічні та синтаксичні ознаки. Лише 16,5% опитаних серед суттєвих ознак дієслова, що відрізняють його від інших частин мови, назвали категорію виду; 12% – указали на наявність стану дієслів; 11% – назвали спосіб; 7% – відзначили наявність числа, особи та роду. Хоча, як засвідчує аналіз відповідей семикласників, майже 58% усіх опитаних зазначили, що для дієслова характерні категорії виду та стану. Жоден із учнів не зазначив, що у дієслова категорії числа та роду не мають такої самостійності, як в іменників. 18,3% школярів як синтаксичну ознаку, що відрізняє дієслово від інших частин мови, відзначили те, що воно в реченні найчастіше виконує функцію присудка. Серед відповідей немає жодної, у якій би згадалося про початкову форму дієслова – інфінітив, який може виконувати роль будь-якого члена речення. Лише один учень указав на формальні

показники дієслова: зазначив про наявність особових закінчень залежно від типу дієвідмінювання та характерні дієслівні суфікси.

За допомогою другого завдання «*Серед поданих слів знайдіть лише дієслова та запишіть їх*» перевірялися вміння семикласників розрізняти серед різних частин мови дієслова. Було школярам запропоновано такі слова:

Виходити, перехід, рости, подвоїти, сходження, виїзд, розбивати, розбій, бігти, говорити, біг, чутка, вчення, обшук, двоїтися, нападати, напад, обмеження, допитувати, берегти, надіятися, збереження, надія, червоніти, винахід, допит, любити.

Усвідомлення лексичного значення дієслова є результатом діяльності процесів порівняння, аналізу, зіставлення, відбору процесуальних ознак. Тому рівень розуміння учнями семантики дієслів може свідчити про мовну компетентність школярів. Результати виконання другого завдання засвідчили, що семикласники на інтуїтивному рівні встановлюють відмінності в значенні семантично близьких слів (53%), але не вміють визначати їх процесуальне значення (58), класифікувати їх за лексико-семантичними групами. 25% семикласників змогли виділити динамічну процесуальну ознаку дієслів (*бігти, рости, виходити, розбивати* тощо).

Було встановлено, що труднощі щодо визначення дієслова в більшості випадків виникають у зв'язку з нечіткими знаннями учнів про лексичне та граматичне значення слова, невмінням відрізняти дієслова від інших слів, що виражають процес або стан. Основною помилкою було те, що 17% опитаних віднесли до дієслів слова типу *біг, виїзд, чутка, обмеження, винахід*. Загальновідомо, що вони належать до віддієслівних іменників. Хоча своїм значенням вони пов'язані з дією, проте вони не належать до дієслів.

Під час визначення частин мови школярі переважно орієнтувалися на загальне лексичне значення слів, вони не завжди усвідомлюють, що у слові, крім лексичного, є ще й граматичне та інші значення.

У процесі виконання третього завдання перевірялися вміння семикласників визначати вид дієслів та встановлювати способи творення

видових пар. Школярам було запропоновано завдання: **«Від поданих дієслів утворити співвідносні видові форми, визначити мовний спосіб творення»**.

Для аналізу були подані такі дієслова: *кидати, летіти, пригоріти, запросити, забирати, запасати, мовити, вивозити, робити, розповідати, замісити, розглядати, пересувати, взути, зросити, завести, організувати, варити, обсипати, тонутти, ловити, мовити, актуалізувати*.

Завдання на високому рівні виконали лише 22%. У 51% учнів воно викликало труднощі. Серед опитаних виявилися такі школярі (37%), які не змогли утворити видові пари дієслів більше, ніж у половини. Були також виявлені такі учні, які утворили більшу кількість видових пар, але пояснити способи творення виду не змогли, особливо це стосується суфіксального способу. 78% опитаних не пояснили, що такі дієслова, як *мовити та актуалізувати*, належать до двовидових. Такі результати свідчать про необхідність приділяти більше уваги виду як граматичній категорії дієслів, творенню видових форм та розрізненню понять «одновидові» та «двовидові» дієслова.

За допомогою наступного завдання ми перевіряли вміння учнів розрізняти дієслова активного, пасивного і зворотно-середнього стану. Семикласникам ми запропонували таке завдання: **«У поданих реченнях знайдіть дієслова активного, пасивного і зворотно-середнього стану. Поясніть приналежність дієслів до певного стану»**.

1. *Дума-квітонька русява омивається дощем.* 2. *Обсипався яблуневий цвіт: і стежки засипав, і доріжки.* 3. *Хай буйно родиться пшениця, щоб кожен був за неї рад.* 4. *Нові пісні новим потоком на тій хвилюються землі, де ручаєм лились широким скарги, печалі та жалі.* 5. *Не пишеться, а думається тільки, Сміється в очі осінь багрецем.* 6. *Земле, стелися житом, ряснися квітом спозарання – хай стигнуть яблука зелені... Люди, повірте в радість і утвердіть її на світі.* 7. *Серпень з вереснем схрестили довгі шпаги не смертельні.*

Ми запропонували це завдання, оскільки категорія стану є

загальнодієслівною категорією, яку повинні усвідомлювати школярі та її зв'язок з категорією перехідності-неперехідності. Правильно це завдання не виконав жоден із учнів. Школярі не врахували того, що форми активного та пасивного стану властиві лише перехідним дієсловам. Серед опитаних виявилися такі, які дієслова *омивається та стелися* в реченнях «*Дума-квітонька русява омивається дощем*» та «*Земле, стелися житом, ряснився квітом спозарання – хай стигнуть яблука зелені....*» віднесли до форм активного стану, хоча відомо, що форма активного стану позначає таку дію, яку виконує суб'єкт, що виражається в реченні підметом. 53,6% школярів не врахували того, що дієслова в реченні «*Не пишеться, а думається тільки, Сміється в очі осінь багрецем*» належать до зворотніх дієслів, що позначають безоб'єктний стан суб'єкта. Виявилися також учні, які не вміють розрізняти дієслова пасивного стану, що у яких реальний суб'єкт дії виконує функцію додатка, що виражена формою орудного відмінка.

У процесі виконання п'ятого завдання треба було **в поданому тексті визначити число, особу та рід дієслів**. Завдання виконали 53% школярів. 14% – не врахували того, що особа визначається лише в дієсловах теперішнього та наказового способу дійсного способу та у дієсловах наказового способу. 35% учнів не змогли правильно визначити рід дієслів, оскільки він представлений лише в дієсловах минулого часу та умовного способу. Саме тому школярі, які допустили ці помилки, не виявляють залежності категорії особи та роду з категоріями часу та способу.

Уміння правильно визначати дієслова за дієвідмінами та ставити їх у потрібній дієслівній формі перевірялося за допомогою шостого завдання: **«Запишіть речення, поставивши дієслова, що в дужках, у потрібних особових формах; укажіть їх дієвідміну. Поясніть написання особових закінчень»**.

Це завдання на високому рівні виконало лише 24% учнів. Вони правильно написали всі особові закінчення та вказали на те, що в I дієвідміні всі особові закінчення мають –е- (-е-), а в II –мають –и-(-і, -ї-). 76% школярів

допустили помилки у правописі таких дієслівних форм: *боряться* (правильно *борються*), *зажурешся* (правильно *зажурюшся*), *поїдиш* (правильно *поїдеш*), *приїдиш* (правильно *приїдеш*). Також серед опитаних були такі, які правильно написали особові закінчення, але правопис їх пояснити не змогли. Отже, орфографічні навички учнів щодо особових форм дієслів ще не достатньо сформовані, на що треба звернути увагу під час розроблення системи вправ із морфології.

Важливим елементом діагностування є виявлення вміння школярів використовувати дієслово з метою створення динамічності, інформативності та виразності у творчих роботах. З огляду на це було запропоновано семикласникам **написати твір-мініатюру «Моя улюблена телепередача» з використанням різноманітних часових, особових форм дієслів.**

Результати аналізу творів-мініатюр засвідчили, що у процесі побудови словосполучень та речень учні часто порушують лексико-семантичну сполучуваність дієслів. Основною причиною таких порушень є незнання або недостатньо чітке уявлення про лексичне значення дієслова та межі його сполучних можливостей.

Аналіз синтаксичного конструювання дозволив встановити випадки порушень щодо відповідності форм підмета і дієслова-присудка, під час складання словосполучень зі зв'язком керування, в оформленні школярами граматичного зв'язку дієслів з іншими словами у структурі речення.

У координації підмета та дієслова-присудка виділені такі типи порушень:

- **порушення координації в роді:** *учнівство цікавилася* (правильно *цікавилосся*);

- **порушення координації в числі:**

а) уживання дієслова-присудка у множині при підметі, вираженому збірним іменником: *молодь розглядали* (правильно *розглядала*);

б) уживання дієслова-присудка у множині при підметі, вираженому кількісно-іменним словосполученням: *на столі лежать купа книжок*

(правильно *лежить*);

в) уживання дієслова-присудка в множині при підметі, вираженому особовим займенником однини, і якщо в реченні є додаток із прийменником *З*, що позначає особу: *Я з Петром ходили до спортивної секції* (правильно *ходив*);

г) уживання дієслова-присудка в однині, коли перед ним стоїть два або кілька однорідних підметів: *Фільми, спортивні передачі захоплює мене* (правильно *захоплюють*);

д) уживання дієслова-присудка в однині при підметі, яке виражене іменником, що має форму тільки множини: *Від довгого перегляду телепередач болить око* (правильно *болять очі*);

- невміння надавати дієслову-присудку правильної часової форми: *Я вчора перегляну* (правильно *переглядав*).

Помилки у складанні учнями словосполучення з керуванням ми розподілили на три групи.

До першої віднесли словосполучення, у яких діти вживають кероване слово не в тому відмінку, якого вимагає керуюче слово: *побачила телевізором* (правильно *в телевізорі*).

Другу групу склали словосполучення, у яких слова вживаються не з тими прийменниками, які потрібні, або замінені безприйменниковим керуванням чи навпаки: *дивуюся ним* (правильно *з нього*), *знущається над ним* (правильно *з нього*); *нехтувати порадами* (правильно *поради*), *ігнорувати зауваженнями* (правильно *зауваження*), *не дає можливостей* (правильно *можливості*) тощо.

Словосполучення, у яких школярі неправильно вжили відмінкову форму керованого слова і прийменник, ми віднесли до третьої групи: *ходили за ведучим передачі* (правильно *по ведучого передачі*).

В оформленні граматичного зв'язку дієслів з іншими словами у структурі речення було виділено такі недоліки:

- порушення координації форм підмета і дієслова-присудка: *Багато*

учнів захоплюються подорожами (правильно захоплюється);

- порушення норм керування: *Я легковажу на слова* (правильно *слова*);

- уживання дієслова у формі минулого часу замість неозначеної форми у складеному дієслівному присудку (*Я люблю слухав цікаві розповіді про культуру інших країн* (правильно *слухати*);

- уживання дієслів у невідповідних часових і видових формах там, де потрібно вживати один і той же час і вид: *Ми пішли на екскурсію і милуємось природою* (правильно *Ми ходили на екскурсію і милувалися природою*).

Аналіз мовленнєвої підготовки школярів засвідчив, що значна кількість порушень пов'язана з уживанням дієслів. Загальні причини помилок зумовлені недостатнім мовленнєвим розвитком учнів, складністю та багатозначністю системи дієслівних форм української мови, а також недосконалістю методичної роботи з розвитку мовлення школярів щодо граматичних тем. Встановлення типових порушень вживання дієслів у мовленні учнів послугувало основою відбору дидактичного матеріалу, методичних прийомів розвитку мовлення школярів щодо вживання дієслова та його форм.

За результатами виконання учнями діагностувальних завдань ми об'єднали учнів за чотирма групами: з високим, достатнім, середнім і низьким рівнями сформованості мовно-мовленнєвої компетентності, що представлено в діаграмі (рис.2.2.1).

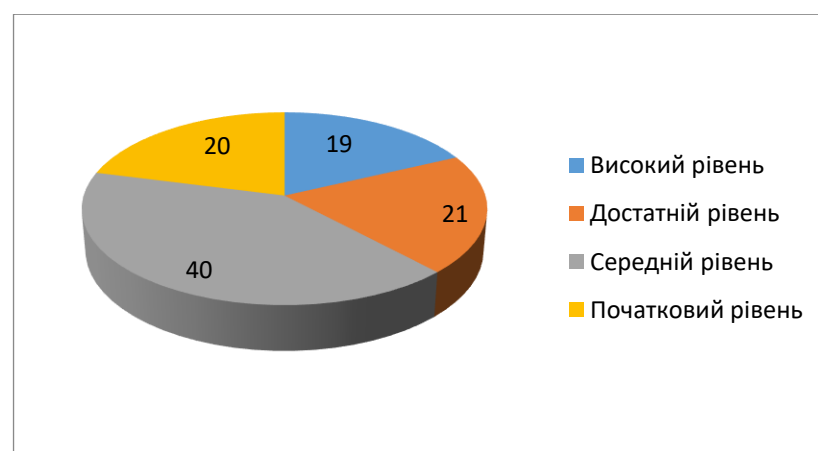

Рис. 1. Рівні сформованості мовно-мовленнєвої компетентності в учнів у процесі вивчення дієслова

Отже, результати контрольного зрізу знань та вмінь учнів дає підстави для висновку, що вивчення дієслова в школі потребує удосконалення. Семикласники не враховують всіх особливостей засвоєння дієслова як центральної частини мови. Це підтверджують результати діагностування за першим критерієм – уміння відрізнити морфологічну категорію від подібної. Учні не завжди могли визначити дієслово та охарактеризувати його лексико-морфологічні та синтаксичні особливості.

Результати діагностування за другим критерієм – уміння узагальнити матеріал з морфології – засвідчили, що в учнів виникають труднощі щодо визначення морфологічних ознак дієслова (час, число, відмінювання, особа або рід дієслова в минулому часі).

Результати виконання завдань за третім критерієм – уміння користуватися морфологічними знаннями в самостійних творчих роботах – засвідчили, що більшість учнів припускається помилок щодо нормативного вживання дієслів, а також доречного їх використання для інформативності, точності, виразності мовлення.

Констатувальний експеримент щодо визначення рівня сформованості мовно-мовленнєвої компетентності школярів засвідчив, що більшість учнів перебувають на середньому і низькому рівнях. Загальні результати констатувального зрізу такі: на високому рівні – **19%** учнів, на достатньому – **21**, на середньому – **40%**, на низькому – **20 %**.

З метою підвищення ефективності процесу засвоєння лексико-морфологічних та синтаксичних ознак дієслова в школі потрібно вдосконалити методику вивчення морфології. Розробленню методичних рекомендацій щодо формування мовно-мовленнєвої компетентності учнів у процесі вивчення дієслова буде присвячено наступний розділ магістерської роботи.

2.3. Методичні рекомендації щодо формування мовно-мовленнєвої компетентності учнів у процесі вивчення дієслова

У зв'язку з комунікативною спрямованістю вивчення мови постійною умовою засвоєння частин мови є достатній зв'язок із мовленнєвою практикою учнів. Навчальний матеріал повинен забезпечувати збагачення словника школяра, розвиток навичок точного, виразного мовлення.

Дієслово – одна з найбільших частин мови у сучасній українській мові (п'ята частина всіх слів – дієслова). Дієслова відрізняються складністю свого змісту, різноманітністю граматичних категорій і форм, багатством парадигматичних та синтаксичних зв'язків. Це викликає певні проблеми в школярів у процесі вивчення цієї частини мови. Тому вивчення дієслів потребує використання методів, які активізують увагу, уяву, мислення дітей, їх самостійну пошукову діяльність, що спрямована на реалізацію мовно-мовленнєвої компетентності в процесі оволодіння школярами такою частиною мови.

Цілісне уявлення про дієслово як мовне явище, що складається з різноманітних компонентів, які взаємопов'язані та взаємозалежні один від одного, не може бути сформоване в учнів за умови одностороннього підходу, що характеризує лише морфологічні або граматичні його особливості. Як явище багатоаспектне дієслово вимагає всебічного підходу під час його вивчення та використання в мовленні.

Як лексико-граматичний розряд слів дієслово необхідно вивчати як з боку лексики, так і граматики. Функціональний аспект передбачає лексичну та граматичну сполучуваність дієслова, в основі якої покладено принцип розуміння лексичних і граматичних значень.

Увага до словотвірних та стилістичних ресурсів дієслова дає можливість повніше та ефективніше використовувати його мовний потенціал. Різноманітність лексичних і граматичних значень дієслова робить його

високовживаним у мовленні. Тому найважливішим завданням з розвитку мовлення учнів є навчання їх правильному вживанню дієслова як у лексичному, так і граматичному аспектах.

Аналіз науково-методичної літератури дозволяє стверджувати, що особливо перспективним є звернення до **функціонально-семантичного** аспекту в процесі вивчення морфології, тобто вивчення дієслова в аспекті його функціонування в процесі комунікації, виявлення та опису функціональних характеристик слів. Зумовлено це, мабуть, тим, що у лінгвістиці, що є теоретичною основою методики української мови, активно впроваджується функціональний принцип дослідження граматичних форм слова.

Реалізація цього аспекту сприяє вдосконаленню науково обґрунтованої методики навчання української мови, оскільки це дозволяє органічно поєднувати два напрями – засвоєння структурно-семантичних ознак досліджуваних явищ та формування мовних умінь учнів. Такий підхід передбачає, що основним дидактичним засобом у навчанні української мови є текст, оскільки саме в тексті одиниці мови стають комунікативно значущими, виявляють свої ознаки та текстоутворювальні функції.

Найважливішою умовою розвитку та вдосконалення мовлення школярів є раціональне використання **системи вправ**, спрямованої на подолання одностороннього граматичного підходу та активізацію граматичних форм і конструкцій, що вивчаються в мовленні.

Методична робота з розвитку мовлення учнів щодо вивчення дієслова повинна передбачати певну послідовність:

- а) спостереження за лексичним значенням дієслова, його граматичними формами та функціонуванням у мовленні;
- б) засвоєння значень категорій та форм дієслова;
- в) засвоєння властивостей дієслова (лексичних і граматичних);
- г) складання словосполучень та речень, визначення засобів синтаксичного зв'язку слів;
- д) використання граматичних форм і конструкцій у зв'язному мовленні.

На першому етапі засвоєння дієслова як частини мови йдеться про **мовні вправи**, спрямовані на спостереження, аналіз готового матеріалу. На другому етапі учні виконують передмовленнєві вправи (**умовно-мовленнєві**), що наближають учнів до умовно реальної комунікації. Це завдання на трансформацію, побудову необхідних форм. На третьому етапі – **мовленнєві (комунікативні) вправи**, які вимагають самостійного складання висловлювань на певну тему (творчі роботи).

Для формування мовно-мовленнєвої компетності учнів під час вивчення дієслова пропонуємо використати систему вправ.

Мовні вправи передбачають завдання на виділення досліджуваного явища з низки граматичних ознак. На цьому етапі учні виконують вправи на знаходження та виділення дієслів за граматичними ознаками, з'ясовують їх значення, морфологічні риси, синтаксичну роль. Наприклад:

Вправа 1. З поданого тексту випишіть усі дієслівні форми, охарактеризуйте їх значення, морфологічні ознаки, синтаксичну функцію.

Мохнаті сизі хмари, наче розбита згряя зляканих птахів, низько мчать над морем. Пронизливий, різкий вітер з океану то збиває їх у темну суцільну масу, розриває і метає, нагромаджуючи в химерні контури.

Побіліло море, зашуміло негодою. Тяжко встають свинцеві води і з глухим гуркотом котяться в імлісту далечінь. Вітер злісно риється по їх косматій поверхні, далеко разносячи солоні бризки. А вздовж берегу колосальним хребтом масивно піднімаються білі зубчасті купи нагромадженого на мілинах льоду. Точно титани у важкій хватці накидали ці гігантські уламки.

Обриваючись крутими уступами з прибережних висот, до самого моря похмуру насунувся дрімучий ліс. Вітер гуде червоними стовбурами вікових сосен, хилить стрункі ялинки, обсипаючи пухнастий сніг із сумно пониклих зелених гілок.

Вправа 2. Випишіть дієслова. Визначте їх семантику та форму, змінна вона чи незмінна. Яку синтаксичну роль вони виконують у тексті?

Ялинки, що стояли по коліна в кучугурах, були дуже високі. Порівняно з ними телеграфні стовпи здавалися маленькими, як сірники. Але ще вище ялин було небо, все засипане зимовими зірками. Особливо чудово сяяли зірки попереду, на тому чорному оксамитовому трикутнику неба, що стикався з білим трикутником дороги, що біжить. Там тремтіло і переливалося кілька таких великих і таких чистих сузір'їв, наче вони були зроблені з найкращих і найбільших діамантів у світі.

Вузький крижаний промінь прожектора іноді ковзав по зірках, але він не міг ні погасити, ні навіть послабити їх блиск. Вони грали ще яскравіше, ще прекрасніше.

А довкола стояла величезна тиша, яка здавалася вище ялин, вище зір і навіть вище самого чорного бездонного неба.

Вправа 3. Визначте основу інфінітива та основу теперішнього (майбутнього) часу поданих дієслів.

Жити, прагнути, берегти, завойовувати, біліти, кидати, діяти, стукнути, полоти, кликати, розповісти, допомагати, в'янути, пасти.

Вправа 4. З наведеного тексту випишіть дієслівні форми, з'ясуйте особливості їх семантики. До змінюваних дієслівних форм доберіть форму інфінітива.

Вправа 5. Розподіліть дієслівні форми на три групи: а) дієвідмінювані, б) відмінювані, в) незмінювані.

Розмитий, працєю, відчини-но, не виконати, гримить, пізнаються, оспівувати, звівши, зростаючі, зростаючи, покрито, виоране, добуватиму, перемігши, перелічені, спечено, глянув, відповісти, з'їхавшись, побитий, голублячи, пошанували б, гадать.

Вправа 6. З наведеного тексту випишіть дієслова, визначте вид і поясніть особливості видового значення.

Неодноразово мені доводилося бувати вночі в зимовому лісі. Повне бездоріжжя. Жодної лижні, жодного звуку. Однак життя у зимовому лісі триває.

Січневі морози міцні. Лісова тиша безголоса, і навіть трохи страшнуvато, коли зупинишся.

Місяць срібним серпом жне вершини хвойного бору, а потім, немов утомившись, піднімається вище, висвітливши кожен сучок холодним сріблястим світлом.

На невеликій галявині сніг пухнастий. На ньому виразно видно блакитні тіні дерев. Вони рухаються то в один, то в інший бік.

Обводжу на снігу силует одного дерева, іншого. І так по всій галявині.

Вранці на білому полотні не було відблиску місяця, ні тіней, а лежали одні малюнки. Це залишилися на снігу холодні казки нічного лісу.

Вправа 7. У поданому тексті визначте число, особу і рід (якщо є) дієслів.

Риби, птахи, тварини сплять по-різному. Деякі риби засвітло опускаються на дно, йдуть углиб і намагаються сховатися в чагарниках підводної рослинності. Деякі під час сну повільно починають пересуватися вперед, праворуч або ліворуч. Інша рибка плаває головою вниз або на боці, а то й перевертається вгору черевцем.

Шимпанзе щодня влаштовує нове ложе на дереві, на волі ніколи ніде інакше не спить. Залазить нагору і розташовується зручніше на гілці. У зоопарку їм доводиться жити по-новому. Мимоволі вони поступово, насилу привчаються спати на дерев'яних ліжках, але іноді якась із них починає схвильовано кричати, чіпляється за сітку і повисає на ній. Але висіти так незручно, і мавпочка, трохи повисівши, все-таки вкладається знову на відведене їй місце.

Вправа 8. Знайдіть у тексті однокореневі дієслова. Випишіть дієслова теперішнього, минулого та майбутнього часу.

У неділю ми часто ходимо на прогулянки. Рано-вранці ми виходимо з дому. Весняне сонце яскраво блищить. Дорогою ми спостерігаємо за прикметами весни.

Ось ми підходимо до знайомої галявини. На тонких гілочках березки набрякли бруньки. Незабаром вони луснуть і з'являться перші листочки. На

високих місцях підсохла земля. На окремих купинах несміливо з'явилася трава.

Ось і озеро. Біля берега лід уже тонкий. Наступати на нього небезпечно. Весело прочиркала маленька пташка. Вона радіє теплому сонцю, приходу весни.

Добре теплим весняним днем!

Вправа 9. Згрупуйте наведені дієслова і запишіть у три колонки: а) особові; б) безособові; в) особові, які можуть уживатися в безособовому значенні. З останніми складіть речення.

Гримить, смеркає, ламає, болить, вечоріє, щастило, відпочиває, поважає, тягне, пече, читається, морозить, засніжило, сидить, сидиться, танцює, дощить, нагнівалося.

Вправа 10. Поставте дієслово в початкову форму, визначте відмінювання дієслів:

Гавкає, надихається, жене, сяє, шепоче, бродить.

Вправа 11. Визначте дієвідміну поданих дієслів. Поставте їх у форму 2 особи єднини та множини, позначте в них закінчення:

Служити, щебетати, дихати, залежати, танцювати, хвалити, тонути, брести, гавкати.

Передмовленнєві вправи наближають учнів до умовно реальної комунікації. Це завдання на трансформацію, побудову необхідних форм. Вони не є цілком комунікативними і, відповідно, не забезпечують справжньої комунікації, проте ці завдання сприяють формуванню стійкості та свідомості навички, оскільки вони передбачають багаторазове повторення граматичної чи лексичної форми відповідно до запропонованого змісту. В учнів відзначається більш глибоке розуміння певного мовного явища і, згодом, більш точне використання дієслів у комунікації. Наприклад:

Вправа 1. Прочитайте та спишіть текст. Визначте вид поданих у дужках дієслів та запишіть дієслова недоконаного виду в теперішньому

часі, а дієслова доконаного виду - у майбутньому простому. Підкресліть особові закінчення.

Спекотне літо. На ясному небі (сяяти) сонце. Поля (зеленіти). Дзвінко (співати) птахів. У лісі (зріти) ягоди. Діти (відпочивати, гуляти, засмагати, купатися) у річці.

(Наступати) осінь. Сонце вже не (гріти). По небу (повзти) сірі хмари. Часто (йти) дощ. (Дути) холодні вітри. Листя (жовтіти і падати) на мокру землю.

Незабаром (прийти) зима. (Випасти) сніг та (покрити) білий килим поля і луки.

А потім (прийти) весна. Знову (засяяти) яскраве сонце, (розтанути) сніг, (зазеленіти) ліси та луки. (Повернутись і заспівати) птахи.

Вправа 2. Допишіть речення.

1. Світло в залі згасло і 2. Під час перерви ми погуляли, а потім... .
3. Будівельники привезли матеріали та 4. Хлопчик читав журнал і навіть 5. Лектор перестав відповідати на запитання та 6. Дівчинка побігла до матері та 7. Офіціант підійшов до столу та ...

Вправа 3. Прочитайте та спишіть речення. Подані в дужках дієслова запишіть у потрібній формі теперішнього чи майбутнього простого часу.

1. У музеї ви (познайомитись) з історією нашого чудового та стародавнього міста.
2. Наша молодь (прагне) знати якомога більше.
3. (Вчитися) ти добре, і вчителі (пишатися) твоїми успіхами.
4. Людина, яка (прагне) до правди, гідна великої поваги.
6. Успіх завжди (залежатиме) від тебе самого, від твоєї волі та наполегливості.

Вправа 4. Утворіть від дієслів доконаного виду дієслова недоконаного виду, відзначте випадки утворення паралельних форм.

Затримати, засолити, засмітити, затопити, накопичити, обґрунтувати, переписати, приготувати, застудитися.

Вправа 5. Від дієслів утворіть зворотні та навпаки. Зауважте, у яких випадках це неможливо.

Боротися, виднітися, дихати, обмінюватися, перезнайомитися, перемогти, показати, суперечити, розбігтися, розвивати, розвеселити, сміятися, радитись, погоджуватися, побачити, посміхатися, чорніти.

Вправа 6. Прочитайте дієслова. Виберіть дієслова недоконаного виду та утворіть від них складну форму майбутнього часу.

Ловити, зловити, бігти, прибігти, переписувати, переписати, штовхати, стрибати, стрибнути, підстрибнути, підстрибувати.

Вправа 7. Утворіть і запишіть форму минулого часу від поданих дієслів.

Літати, розсипатися, переробити, вивчити, колоти, сидіти, годувати, зняти, взути, горювати, висушити.

Вправа 8. «Ярмарок дієслів».

Завдання для 1-ї групи: випишіть дієслова недоконаного виду та складіть речення.

Завдання для 2-ї групи: випишіть дієслова доконаного виду та складіть речення.

Завдання для 3-ї групи: знайдіть і випишіть видові пари дієслів, поясніть спосіб творення.

досягти	розуміти	зітхнути
зітхати	сказати	наливати
відповідати	кричати	ловити
грати	намалювати	захищати
прати	запізнитися	почати
зрозуміти	покласти	розповісти
сісти	починати	проводжати
викласти	перемагати	говорити
проводити	досягати	викладати

взяти	налити	стерти
шукати	готувати	об'єднувати
захистити	брати	прочитати
говорити	зловити	спізнюватися
малювати	сідати	перемогти
класти	засинати	знайти
приготувати	відповісти	поговорити
читати	пограти	засинати
	розповідати	крикнути

Вправа 9. Запишіть дієслова, додаючи особові закінчення. Вкажіть особу і число. Особові закінчення виділіть.

1. Не той господар землі, що по ній **брод...**, а той, хто по ній з плугом ход... . 2. Як **буд...** робити, то **буд...** й родити. 3. Де господар добре роб..., там і поле буйно род... . 4. Сій... вчасно – **матим...** рясно. 5. Що **посі...**, те й **пожн..** 6. **Вод...** за ніс, а правди не **скаж...** . 7. **Зваб...** калачем – не **оджен...** і бичем. 8. Що **ма...** – не **дба...**, втративши – **плач....** 9. Правда очі кол.... 10. Добрі жорна все **перемел...** (Н.тв.).

Комунікативні вправи спрямовані на формування в учнів комунікативних умінь, зокрема нормативного використання всіх форм дієслів відповідно до ситуації та мети спілкування. Наприклад:

Вправа 1. Складіть речення, у яких би інфінітив виступав у функції всіх членів речення.

Вправа 2. Визначте вид дієслів та складіть з деякими з них речення.

Вивчу – вивчаю, вступаю – вступаю, відповідаю – відповім, виконую – виконаю, повертаюся – повернуся, згадую – згадаю, довіряю – довірлю, кажу – скажу, візьму – беру, кладу – покладу, спіймаю – ловлю, сяду – сідаю,

знаходжу – знайду.

Вправа 3. Утворіть і запишіть усі родові форми від поданих дієслів, визначте морфонологічні зміни.

Плести, брести, допомогти, мерзнути, залягти, доїти, зректися, виволокти, змести, осліпнути.

Вправа 4. Прочитайте форми дієслова та складіть із ними речення.

Будемо захищати, будемо будувати, будемо цінувати, буду дорожити, дбатимете, старатимешся, не будете спізнюватися, займатиметеся.

Вправа 5. Складіть речення з поданими дієсловами.

Знобить, лихоманить, нудить, не здоровиться, спиться, не спиться, не сидиться, не хочеться.

Вправа 6. Запишіть праворуч безособові дієслова, ліворуч – особові. З особовими дієсловами, здатними виступати як безособові, складіть речення, так, щоб виявилось особове та безособове їх значення.

Морозить, мрячить, робити, візьму, смеркає, світало, стемніло, читаєш, горить, збирається, чують, не щастить, працюється, пише, пишеться, пахне, згадають, пощастить, видається, здається, жилося, йшов, трапляється, світає, бояться, нездужає, ненавидить, лихоманить, згадується, вмивається, говориться, засинало, співається, розвиднілося, довелося, віриться, приземлитися, знобить, вечоріє.

Вправа 7. До якої тематичної групи належать ці дієслова? Напишіть есе, використовуючи ці дієслова в різній формі. Вкажіть вид ужитих дієслів.

Дієслова для 1-ї групи: *сіє, оре, політ, вирощує, збирає.*

Дієслова для 2-ї групи: *варить, смажить, пече, пригощає.*

Дієслова для 3-ї групи: *тренується, змагається, вправляється, перемагає.*

Дієслова для 4-ї групи: *пояснює, перевіряє, вчить, виховує.*

Вправа 8. Утворіть за допомогою префіксів (по-, пере-, с-, з-, про-, роз-, ви-, на-, при-) нові слова від дієслів. Складіть речення, вживаючи всі утворені дієслова. Визначте вид дієслів.

1-а група: *грати* -

2-а група: *писати* -

3-а група: *думати* -

4-а група: *читати* -

Вправа 9. Складіть словосполучення з дієсловами або вставте в речення відповідні дієслова. Додайте дієслова 3 особи множини до низки підметів чи додатків (дієслова в дужках не подаються):

плугом... (оруть), художник... (малює), картопля... (саджають), морква... (сіють), пастухи... (ганяють), вулики... (виставляють), гілки... (підрізають), стовбури... (білять).

Вивчаючи дієслово як частину мову необхідно повідомляти дітям їх функції та проводити спостереження, що підтверджують роль цих функцій. Школярі повинні знати, що кожна одиниця мовної системи має специфічні властивості, у тому числі й такі, які дозволяють їй відіграти свою особливу роль у створенні зв'язного висловлювання на рівні смислового змісту та граматичної побудови.

Під час вивчення теми «Дієслово» пропонуємо використовувати тексти-розповіді, оскільки саме в цьому типі мовлення особливо помітна роль дієслова в тексті. Завданням учителя на сучасному уроці є ознайомлення школярів із функцією, тобто роллю, граматичними формами в тексті, щоб під час створення власних текстів учні могли свідомо здійснити вибір граматичних форм, які допоможуть вирішити конкретне комунікативне завдання. У художньому тексті граматичні форми, окрім свого основного призначення – бути засобом комунікації, повідомлення, несуть додаткове навантаження, будучи художнім засобом зображення дійсності. Під час вивчення дієслова з урахуванням функціонального підходу реалізується єдність «форма – значення – функція».

Пропонуємо систематично організовувати роботу з текстом, що зорієнтована на мовно-мовленнєвий аналіз:

Порівняйте два тексти і визначте, який із них виразніший і чому.

Текст 1

Настає весна. Вона спочатку звільняє від снігу дерева, кущі, землю на полях, а потім ламає кригу на річках, озерах. Річки розливаються, затоплюють водою низини. Весна одягає ліси, сади і парки в яскраве нове вбрання. Розпускаються бруньки на ліщині, черемсі, вербі. Пізніше за всіх зазеленів дуб. У весняному лісі з'являються жовті квіточки первоцвіту та купави. Зацвітають конвалії.

Стало дуже тепло.

Текст 2

Настала весна. Вона спочатку звільнила від снігу дерева, кущі, землю на полях, а потім зламала кригу на річках, озерах. Річки розлилися, затопили водою низини. Весна одягла ліси, сади та парки в яскраве новк вбрання. Розпустилися бруньки на ліщині, черемсі, вербі. Пізніше за всіх зазеленів дуб. У весняному лісі з'явилися жовті квіточки первоцвіту та купави. Зацвіли конвалії.

Стало дуже тепло.

Завдання до текстів:

1. Прочитайте тексти виразно. Визначте тип мовлення.
2. Заповніть таблицю.

Тип мовлення	Схема побудови тексту	Особливості використання дієслівних форм
---------------------	------------------------------	---

		Текст 1	Текст 2
Розповідь	Зав'язка		
	Розвиок подій		
	Кульмінація		

Висновок: дієслова теперішнього часу (текст 1) пожвавлюють розповідь. Зміна часу дієслів на минулий час (текст 2) позбавило текст емоційності.

3. На які смислові частини поділяється текст? Придумайте заголовок до кожної частини.

4. З якою метою автор вживає дієслова цієї форми?

5. Які функції виконують дієслова цих форм?

(Матеріал для довідок. Функції: а) текстоутворювальна – утворення сюжетного ланцюжка розвитку подій у тексті; б) образотворчо-виражальна – здатність малювати образ, передавати думки та емоції).

6. Випишіть дієслова із текстів. Чи можна пояснити правопис дієслів із поданих текстів одним правилом? Чому?

7. Поясніть написання дієслів, використовуючи відповідне правило.

8. Напишіть твір на тему «Весна прийшла», перевіряючи написання дієслів за відповідним правилом.

Систематичне виконання подібних завдань сприяє формуванню вмінь не лише обґрунтовувати вибір дієслівних форм авторським задумом, а й відтворювати дієслова у зазначених функціях у тексті, що репродукується. Такі завдання необхідні для формування вмінь впізнавати дієслівні форми у їх текстоутворювальній і виражально-образотворчій функціях у тексті-розповіді. Щоб сформувати вміння вводити у власний текст різноманітні дієслівні форми, необхідно опанувати внутрішню розумову діяльність, тому необхідно активізувати роботу з розпізнавання, вибору та контролю написання. Текстоутворювальна діяльність із використанням різноманітних дієслівних

форм забезпечує формування орфографічних дій в учнів у процесі здійснення вибору та контролю написання дієслів.

Отже, вивчення дієслова як частини мови, усвідомлене засвоєння учнями його основних категорій та форм сприяє формуванню мовно-мовленнєвої компетентності в здобувачів освіти. Ефективність роботи з розвитку мовно-мовленнєвих умінь в учнів залежить від низки умов, спрямованих на вдосконалення методичної роботи з формування в школярів розуміння змісту досліджуваних мовних явищ, уявлення про їх роль в усному та писемному мовленні.

Важливою умовою успішної роботи з формування мовно-мовленнєвих умінь в учнів є усвідомлення ними дієслова як одиниці мови та найважливіших його комунікативних засобів, а також вміле використання дієслова в мовленнєвій діяльності. В основі виконання цієї умови має бути не лише розуміння учнями єдності значення та форми дієслів, а й уявлення про їхнє функціонування в мовленні.

Теоретичною базою мовленнєвого розвитку учнів повинні стати лексико-граматичні відомості про дієслово як частину мови, про роль та значення основних категорій до форми дієслова в мовленні.

Реалізація ідеї формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів щодо вивчення дієслова має враховувати принцип взаємозалежного вивчення всіх аспектів мови. У зв'язку з цим необхідно приділяти достатню увагу суттєвим ознакам та специфічним властивостям дієслова, виділяючи такі, як лексична семантика, форми словозміни, словотвірні властивості, лексична та граматична сполучуваність, синтаксична роль, стилістичні особливості та ін.

Методична робота з формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів щодо вивчення дієслова повинна передбачати певну послідовність: а) спостереження за лексичним значенням дієслова, його граматичними формами і функціонуванням у мовленні; б) засвоєння значень категорій та форм дієслова; в) засвоєння властивостей дієслова (лексичних і граматичних); г) складання словосполучень та речень, визначення засобів синтаксичного

зв'язку слів; д) використання граматичних форм та конструкцій у зв'язному мовленні.

Розвиток зв'язного мовлення має враховувати творчість та ініціативу учнів у виборі мовних засобів для розкриття теми висловлювання (усного та письмового). Водночас необхідно проводити спеціальну підготовчу роботу, яка передбачала б розгляд лексико-семантичних і тематичних груп слів для використання в тексті. Результатом успішної роботи над граматичним матеріалом на тему «Дієслово» може бути вільне, свідоме та правильне вживання вивчених категорій та форм у творчому зв'язному мовленні.

Отже, формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів у процесі вивчення дієслова розглядається як навчально-методична робота, спрямована на усвідомлений вибір і використання дієслова, його морфологічних форм і синтаксичних конструкцій у конкретній мовленнєвій ситуації під час складання зв'язного тексту. Розуміння ролі дієслова в мовленні становить для учнів значні труднощі, тому що воно вимагає різнорівневих усвідомлених мовних уявлень (лексичних, граматичних, словотвірних тощо).

Актуальною стає проблема керування процесом навчання школярів розумінню та вживанню дієслова в мовленні. Предметом спеціальної уваги у процесі вивчення дієслова є мовні одиниці (слово, словосполучення, речення), на тлі яких розглядаються лексико-граматичні властивості дієслів. Для розвитку мовлення учнів необхідно практичним шляхом сформулювати уявлення про дієслово та розвинути відповідні вміння організації, поєднання одиниць мови в мовленні, що розглядається нами як необхідна умова для формування мовно-мовленнєвої компетентності.

ВИСНОВКИ

Науково-теоретичні узагальнення, що представлені в магістерському дослідженні, надають об'єктивні підстави для таких загальних висновків.

Вивчення й аналіз нормативних державних документів про освіту в Україні, концептуальних засад Державного стандарту базової і повної загальної освіти, сучасних тенденцій Нової української школи засвідчило недостатню теоретико-практичну розробленість проблеми формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів у процесі вивчення дієслова.

Відповідно до першого завдання нашого дослідження було з'ясовано зміст понять «компетенція» і «компетентність». **Компетенцію** трактуємо як сукупність актуальних знань, умінь і навичок, якийсь стандарт, який згодом буде виражений у **компетентності** особистості, конкретніше – у її практичній діяльності. Отже, компетентність – це складне індивідуальне утворення особистості, готовність і здатність людини діяти у будь-якій сфері.

Мовно-мовленнєва компетентність охоплює такі компетентності: *мовну*, що передбачає володіння знаннями про систему мови на всіх її рівнях (фонетика, лексика, будова слова та словотворення, морфологія, синтаксис), правилами функціонування мовних засобів у мовленні; нормами літературної мови; вміннями користуватися мовою у різних ситуаціях спілкування; *мовленнєву* – володіння методами висловлювання думки засобами мови в усній і письмовій формах, вміннями користуватися мовою у різних видах мовленнєвої діяльності.

Мовно-мовленнєву компетентність у нашому дослідженні трактуємо як єдність таких складників: готовність і здатність школярів успішно здійснювати мовленнєву діяльність (*мотиваційний компонент*); системні знання (*когнітивний компонент*), уміння та навички (*діяльнісний компонент*).

На виконання другого завдання дослідження було охарактеризовано лінгвістичний статус, семантико-функціональні особливості дієслова як частини мови. Ми виявили, що дієслово в сучасній морфологічній системі

української мови – це повнозначна частина мови зі значенням дії або стану, що виражає ці значення за допомогою категорій виду, стану, часу, особи, способу і виконує в реченні, в основному, функцію присудка. На відміну від інших частин мови, дієслово означає цілу процесуальну ситуацію, елементами якої, крім дії, є суб'єкт, об'єкт та інші учасники. Семантичною специфікою дієслова і пояснюється та обставина, що він має максимальний набір синтаксичних ознак і має в реченні найбільшу кількість синтаксичних зв'язків.

Дієслово – найскладніша і найчисельніша частина мови, що виявляється і в загальному категоріальному значенні процесу, що відрізняється семантичним різноманіттям та охоплює різноманітні відтінки (дія, стан, почуття та зміна ознаки, відношення, вплив та ін.), і в кількості граматичних категорій, і у наявності форм, що характеризуються специфічними особливостями (особові, дієвідмінювані форми та неособові, недієвідмінювані – інфінітив, дієприкметник, дієприслівник). Саме дієслова найчастіше використовуються в усному та писемному мовленні.

Аналіз лінгвістичної літератури засвідчує, що в ній має місце вузьке та широке розуміння дієслова як частини мови. При широкому розумінні, яке є традиційним і більш загальноновизнаним, дієслово характеризується як система чотирьох форм (інфінітив, особові форми, дієприкметник та дієприслівник). Вузьке розуміння дієслова як частини мови відрізняється тим, що дієслово розглядається як система двох форм (інфінітив та особові форми), а щодо дієприкметника та дієприслівника, то вони розглядаються як самостійні частини мови.

Отже, дієслово – це частина мови, що позначає процесуальну ознаку; має граматичні категорії виду, стану, способу, часу, числа, особи, роду; здатне виконувати в реченні різні синтаксичні функції, найважливішою з яких є функція присудка.

Відповідно до третього завдання магістерської роботи було з'ясовано сучасний стан формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів 7-х класів у процесі вивчення дієслова.

У змісті граматики важливе місце займає вивчення частин мови, зокрема дієслова. Дієслово як лексико-граматичний клас відрізняється багатством та різноманітністю форм. Дієслівні форми широко використовують у мовленні, надаючи йому динамізму. Видо-часові форми дієслова виконують організуючу роль у зв'язному мовленні, зокрема в тексті розповідного типу, а саме допомагають повідомити про дії та події, що розвиваються, змінюються. Слова-дієслова активно засвоюються дітьми і часто вживаються ними в мовленні. Проте помилки учнів у визначенні видо-часових дієслівних форм є досить численними. Тому однією з умов формування в школярів правильного письмового мовлення, що відповідає нормам української літературної мови, є усвідомлення учнями теоретичних відомостей про дієслово.

Відповідно до чинної програми з української мови систематичне вивчення дієслова розпочинається в 7-му класі. У програмі мовною змістовою лінією передбачено вивчення розділу «Морфологія. Орфографія», на який відведено 18 год.

У процесі дослідження ми поставили такі завдання: здійснити аналіз теоретичного матеріалу з теми «Дієслово»; проаналізувати систему вправ, спрямовану на формування мовно-мовленнєвої компетентності в семикласників; з'ясувати, чи сприяють пропоновані шкільні підручники формуванню мовно-мовленнєвої компетентності у процесі вивчення дієслова.

У методичному аспекті вивчення дієслова як частини мови та дієслівних категорій виду та часу за аналізованими навчальними підручниками є теоретико-практичним, тобто передбачає формування умінь із граматики шляхом ознайомлення учнів з теоретичними відомостями, розбору і закріплення їх у процесі виконання граматичних вправ. Водночас використаний індуктивний метод спрямовано на підвищення інтересу учнів до процесу навчання, усвідомлене засвоєння граматичного матеріалу.

Вивчення теоретичних відомостей про дієслово як частину мови, вид і час дієслова передбачається шляхом введення граматичних понять, розбору та закріплення їх у процесі виконання граматичних та мовленнєвих вправ і є

основою для формування умінь відрізнити дієслово від інших частин мови за сукупністю морфологічних ознак; вказувати морфологічні ознаки, синтаксичну функцію дієслова в реченні; утворювати форми дієслова; здійснювати морфологічний аналіз дієслова.

Зауважимо, що пропонувані вправи з теми «Дієслово» переважно містять завдання, що передбачають «підкреслити дієслова», «виписати безособові дієслова», «розподілити на дієвідміни», «визначити час дієслів», «з'ясувати синтаксичну функцію дієслова в реченні» тощо. Уважаємо, що доцільно мовні вправи доповнити завданнями, які розкривають стилістичні можливості дієслів, сприяють формуванню мовно-мовленнєвої компетентності учнів. У чинних підручниках, на нашу думку, не достатньо представлено текстів різних стилів, зокрема наукового, офіційно-ділового, публіцистичного, у яких функціонують дієслова та дієслівні форми.

Для з'ясування реального стану обізнаності вчителів-словесників із поняттям «мовно-мовленнєва компетентність», визначення особливостей формування морфологічних умінь у процесі вивчення дієслова на уроках української мови; виявлення основних форм, методів і прийомів навчання; з'ясування основних труднощів, які виникають в учнів під час вивчення теми «Дієслово» у 7-х класах, учителям-філологам було запропоновано анкету.

На основі здійсненого опитування ми виявили, що вчителі усвідомлюють важливість формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів у процесі вивчення дієслова як частини мови, проте вказують на недостатній рівень її сформованості. Фрагментарні знання щодо особливостей провадження компетентнісного підходу, несформовані повною мірою в учителя вміння щодо реалізації на уроках інтерактивних технологій та інноваційних методів навчання значно знижує ефективність навчання. З огляду на це нагальною є потреба в удосконаленні теоретико-методичної підготовки вчителів-словесників, усвідомленні ними необхідності в активному провадженні ефективних форм, методів і прийомів засвоєння знань, формуванні вмінь і навичок організації такої діяльності, що сприятиме

цілеспрямованій і систематичній роботі з розвитку мовно-мовленнєвої компетентності учнів у процесі вивчення дієслова.

З метою аналізу рівня сформованості мовно-мовленнєвої компетентності в учнів 7-х класів у процесі вивчення дієслова було розроблено критерії та рівні сформованості мовно-мовленнєвої компетентності учнів у процесі вивчення дієслова; відібрано діагностувальні завдання для проведення контрольного зрізу знань семикласників; проведено констатувальний етап та на основі аналізу виконаних учнями робіт з'ясовано рівень сформованості мовно-мовленнєвої компетентності в школярів.

Для перевірки рівня сформованості в учнів основних знань і вмінь із морфології було враховано основні вимоги шкільної програми з української мови під час вивчення морфології в 7-х класах та визначено критерії та показники засвоєння основних понять із теми «Дієслово»: 1) уміння відрізнити морфологічну категорію від подібної; 2) уміння узагальнювати матеріал із морфології; 3) уміння користуватися морфологічними знаннями в самостійних творчих роботах. Відповідно до критеріїв було визначено чотири рівні сформованості мовно-мовленнєвої компетентності школярів: високий, достатній, середній, низький.

Відповідно до рівнів сформованості мовно-мовленнєвої компетентності в учнів у процесі вивчення теми «Дієслово» в 7-му класі було розроблено діагностувальні завдання, основна мета яких – перевірити в школярів уміння характеризувати лексичні, морфологічні та стилістичні ознаки дієслів, визначати вид дієслів та засоби творення видових пар; пояснювати приналежність дієслів до активного, пасивного та зворотньо-середнього стану; визначати число, особу та рід дієслів; розподіляти дієслова на дієвідміни; уживати дієслова у власному мовленні.

Констатувальний експеримент щодо визначення рівня сформованості мовно-мовленнєвої компетентності школярів засвідчив, що більшість учнів перебувають на середньому і низькому рівнях. Загальні результати

констатувального зрізу такі: на високому рівні – **19%** учнів, на достатньому – **21**, на середньому – **40%**, на низькому – **20 %**.

Відповідно до четвертого завдання дослідження з метою підвищення ефективності процесу засвоєння лексико-морфологічних та синтаксичних ознак дієслова в школі було розроблено методичні рекомендації щодо формування мовно-мовленнєвої компетентності учнів 7-х класів у процесі вивчення дієслова.

Аналіз науково-методичної літератури дозволяє стверджувати, що особливо перспективним є звернення до *функціонально-семантичного* напрямку в процесі вивчення морфології, тобто вивчення дієслова в аспекті його функціонування в процесі комунікації, виявлення та опису функціональних характеристик слів. Зумовлено це тим, що у лінгвістиці, що є теоретичною основою методики української мови, активно впроваджується функціональний принцип дослідження граматичних форм слова.

Реалізація цього аспекту сприяє вдосконаленню науково обґрунтованої методики навчання української мови, оскільки це дозволяє органічно поєднувати два напрями – засвоєння структурно-семантичних ознак досліджуваних явищ та формування мовних умінь учнів. Такий підхід передбачає, що основним дидактичним засобом у навчанні української мови є текст, оскільки саме в тексті одиниці мови стають комунікативно значущими, виявляють свої ознаки та текстоутворювальні функції.

Найважливішою умовою розвитку та вдосконалення мовлення школярів є раціональне використання **системи вправ**, спрямованої на подолання одностороннього граматичного підходу та активізацію граматичних форм і конструкцій, що вивчаються в мовленні.

Методична робота з розвитку мовлення учнів щодо вивчення дієслова передбачала таку послідовність: а) спостереження за лексичним значенням дієслова, його граматичними формами та функціонуванням у мовленні; б) засвоєння значень категорій та форм дієслова; в) засвоєння поєднаних властивостей дієслова (лексичних і граматичних); г) складання

словосполучень та речень, визначення засобів синтаксичного зв'язку слів;
д) використання граматичних форм і конструкцій у зв'язному мовленні.

На першому етапі засвоєння дієслова як частини мови запропоновано **мовні вправи**, що спрямовані на спостереження, аналіз готового матеріалу. На другому етапі учні виконують **передмовленнєві вправи (умовно-мовленнєві)**, що наближають учнів до умовно реальної комунікації. Це завдання на трансформацію, побудову необхідних форм. На третьому етапі – **мовленнєві (комунікативні) вправи**, які вимагають самостійного складання висловлювань на певну тему (творчі роботи).

Перспективи подальших пошуків убачаємо в формуванні інших ключових компетентностей в учнів закладів загальної середньої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. Львів : Світ, 1990. 232 с.
2. Баган М.П. Семантико-синтаксичні параметри безособового вживання особових дієслів у сучасній українській мові: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. Київ, 2000. 18с.
3. Баракатова Н.А. Парадигма дієслова в сучасній українській мові: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1999. 19 с.
4. Барань Є.Б. Короткий термінологічний словник з морфології української мови. Берегове, 2010. 32 с.
5. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ : Академія, 2004. 344 с.
6. Безпояско О. К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: підручник для студ. філол. фак-тів вузів. Київ : Либідь. 1993. 336 с.
7. Бібік Н.М. Компетентнісний підхід : рефлексивний аналіз застосування. Компетентнісний підхід у сучасній освіті : *Світовий досвід та українські перспективи* (Бібліотека з освітньої політики). Київ : «К.І.С.», 2004. 112 с. С. 47—52.
8. Біляєв О.М. Зміст уроку мови. Українська мова і література у школі, 2003. №4. С. 2–7.
9. Біляєв О.М. Лінгводидактика рідної мови. Київ : Генеза, 2005. 180 с
10. Богуш А. М., Гавриш, Н. В. Дошкільна лінгводидактика: Теорія і методика навчання дітей рідної мови: Підручник / За ред. А. М. Богуш. Київ : Вища школа, 2007. 542с.
11. Божко О.П. Текстотвірні вміння й навички як основа формування текстотвірної компетентності учнів. Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. Миколаїв, 2016. С. 1–4.

12. Вдовенко Л. Самостійні частини мови. Синтаксична роль їх. Дивослово. 2003. №4. С.62.
13. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наук. думка, 1988. 256 с.
14. Вихованець І., Городенська К. Теоретична граматики української мови : академ. граматики укр. мови. Київ : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. 400 с.
15. Вовк П.С. Сучасна українська літературна мова. Рухомий наголос в іменниках і дієсловах: Навч. посібник / Інститут змісту і методів навчання. Київ, 1996. 80с.
16. Гамза А.В. До проблеми текстотворення в процесі вивчення дієслова на уроках української мови. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2017. Вип. 68. С. 145–149.
17. Гамза А.В. Методична реалізація описової функції дієслова у процесі формування текстотворчих умінь. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки* : збірник наукових праць. Миколаїв : МНУ імені В.О.Сухомлинського, 2016. Вип. 3 (54). С. 29–33.
18. Гамза А.В. Психолого-педагогічні умови формування текстотворчих умінь у процесі вивчення дієслова. *Мова і культура. (Науковий журнал)*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. Вип. 19. Т. III (183). С. 366–371.
19. Глазова О. П. Українська мова : підруч. для 7 класу закладів загальної середньої освіти. 2-ге вид., переробл. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2020. 256 с.
20. Головащук С.І. Українське літературне слововживання: Слов.-довідник. Київ: Вища шк., 2004. 446 с.
21. Голуб Н.Б. Вивчення дієслова в закладах загальної середньої освіти/ практичний посібник. Київ: Педагогічна думка, 2020 – 68с.
22. Голуб Н.Б. Особливості текстотворчої діяльності учнів 5-7 класів в

- умовах компетентнісного навчання української мови. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Київ, 2013. Вип. 20. С. 72—76.
23. Голуб Н.Б. Підходи до навчання української мови в основній школі. Українська мова і література в школі, 2015. №115. С. 2—10.
 24. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
 25. Горошкіна О.М. Лінгводидактичні засади створення підручників з української мови для профільної школи. *Вісник Львівського університету. Серія : Філологічна*, 2010. Вип. 50. С. 73—79.
 26. Горпинич В.О. Морфологія української мови (дієслово, прислівник, станівник, модальник, службові слова): Навчальний посібник (текст лекцій). Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. 112с.
 27. Горпинич В.О. Морфологія української мови : підруч. для студентів вищих навч. закл. Київ : ВЦ «Академія», 2004. 336 с.
 28. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Н.І., Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. Київ : Вища школа, 2002. 440 с.
 29. Гумбольдт. В. фон. Избранные труды по языкознанию. Москва: Прогресс, 1984. С. 199-200.
 30. Демська-Кульчицька, О. Мовна “competence” як об’єкт дослідження (проблема україномовного терміна). *Мовознавство*. Київ: Пульсари, 2002. С.224-228.
 31. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.07.2023).
 32. Дружененко Р.С. Перспективи актуалізації комунікативно-прагматичної основи навчання української мови. Українська мова і література в школах України. Київ, 2014. №1. С. 15—18.
 33. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
 34. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної

- мови. Ч.1. Київ, 1972.
35. Заболотний О.В. 3-12 Українська мова : підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. Київ : Генеза, 2015. 256 с.
 36. Загнітко А. П. Основи функціональної морфології української мови. Київ : НМКВО, 1990. 77 с.
 37. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Донецьк: Дон НУ, 1996. 437с.
 38. Захлюпана Н.М., Кочан І.Н. Словник-довідник з методики викладання української мови. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. 221с.
 39. Іваницька Н.Б. Дієслівні системи української та англійської мов: парадигматика і синтагматика Вінниця : СПД Главацька, 2011. 636 с.
 40. Калько М. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові: монографія. Черкаси : видавець Чабаненко Ю., 2008. 384 с.
 41. Караман С. О. Практикум з методики навчання української мови / С.О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна й ін. ; за ред. М.І.Пентиліук. Київ : Ленвіт, 2003. 302 с
 42. Караман С.О. Методика навчання української мови в гімназії. Київ : Ленвіт, 2000. 272 с.
 43. Караман С.О., Караман О.В., Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Київ : Літера ЛТД, 2011. 560 с.
 44. Кващук А., Гонтар Т. Учням – про дієслово. *Дивослово*. 2007. №4. С.17-18.
 45. Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації: матеріали методол. Семінару. Київ: Ін-т обдарованої дитини НАПН України, 2014. Ч. 2. 292 с.
 46. Компетентнісний підхід до навчання української мови в основній школі: (матеріали кругл. столу). *Українська мова і література в школі*. 2012.

№ 4. С. 51 – 64.

47. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. Київ : «К.І.С.», 2004. 112 с.
48. Костюк Г.С. Вікова психологія. Київ : Радянська школа, 1976. 270 с.
49. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Радянська школа, 1989. 608 с.
50. Кучерук О. А. Шляхи формування мовленнєвої компетентності: психолінгвістичний підхід до навчання рідної мови. *Гуманітарний вісник ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”*: Науково-теоретичний збірник. Переяслав- Хмельницький, 12, 2007. С.37 – 41.
51. Кучерук О.А. Система методів навчання української мови в основній школі : теорія і практика : монографія. Житомир : вид-во ЖДУ імені І.Я. Франка, 2011. 420 с.
52. Леута О. І. Семантико-синтаксичні параметри українського дієслова: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2007. 404с.
53. Мамчур Л. Перспективність і наступність у формуванні комунікативної компетентності учнів основної школи: автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02 . Херсон : Б. в., 2012. 44 с.
54. Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. Луцьк: Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1998. 207 с.
55. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилїстика української мови. Київ : Вища школа, 2003. 462 с.
56. Мельничайко В.Я. Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови. Київ : Радянська школа, 1986. 168 с.
57. Мельничайко В.Я. Творчі роботи на уроках української мови. Київ : Радянська школа, 1984. 223 с.
58. Мельничайко В.Я., Пентиліук М.І., Рожило Л.П. Удосконалення змісту і методів навчання української мови. Київ : Радянська школа, 1982. 214с.
59. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій: монографія. Луцьк:

- Вид. «Вежа» Волин. держ.ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. 340 с.
60. Новий тлумачний словник української мови (у трьох томах). Том 1. А–К / Укладачі: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ : Вид-во «АКОНІТ», 2006. 926 с.
61. Омельчук С.А. «Підхід до навчання» як базова категорія сучасної лінгвістичної науки. Українська мова і література в школі, 2013. №2. С. 2—7.
62. Омельчук С.А. Навчання морфології української мови на засадах дослідницького підходу. Теорія і практика : Монографія. Київ : Генеза, 2014. 368 с.
63. Пентилюк М.І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики. Збірник статей. Київ : Ленвіт, 2011. 256 с.
64. Пентилюк М.І. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Ленвіт, 2000. 264 с.
65. Пентилюк М.І., Караман С.О., Караман О.В., Горошкіна О.М., Бакум З.М., Барахтян М.М., Гайдаєнко І.В., Галетова А.Г., Коршун Т.В., Нікітіна А.В., Окуневич Т.Г., Решетилова О.М. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах. Київ : Ленвіт, 2004. 400 с.
66. Плющ М. Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти): навч. посібник. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. 92 с.
67. Пометун О.І. Компетентнісний підхід – найважливіший орієнтир розвитку сучасної освіти. Рідна школа, 2005. №1. С. 65—69.
68. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ Київ: Радянська школа, 1977. 110с.
69. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. Київ: Наукова думка, 1986. 312с.
70. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля. Київ, 2006. 716 с.

71. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава, 2010. 844 с.
72. Сидоренко Т. Узагальнення знань з теми «Дієслово». *Дивослово*. 2007. №4. С.19-20.
73. Симоненко Т.В. Теорія і практика професійної мовнокомунікативної компетенції студентів філологічних факультетів. Черкаси: Вид. Вовчок О.Ю., 2006. 328 с.
74. Словник-довідник з української лінгводидактики: навч. посіб./ за заг. ред. проф. М. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2015. 319 с.
75. Струганець Л. Культура мови: Словник термінів. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. 88с.
76. Сучасна українська літературна мова: морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1969. 583 с.
77. Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. А.П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1997. 493с.
78. Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. М. Я. Плющ. 5-те вид., стер. Київ: Вища школа, 2005. 430 с.
79. Українська мова. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (зі змінами, затвердженими наказом МОН України від 07.06.2017 № 804). URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalniprogrami-5-9-klas> (дата звернення : 31.07.2023).
80. Формування мовної особистості на різних вікових етапах: монографія / Богуш А.М., Трифонова О.С., Кисельова О.І. та ін.; за ред. акад. А.М. Богуш. Одеса: ПНЦ АПН України, 2008. 272 с.
81. Черних І. Висвітлення поняття «мовленнєва компетентність» у сучасній лінгвістиці. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*, Ч. 2, №22(209), С.38–44.
82. Чукіна В.Ф. Граматика української мови в таблицях і схемах. Київ: Логос, 1998. 56с.

83. Шумарова Н.П. Мовна компетенція особистості: соціопсихолінгвістичний аспект: автореф: НАН України. Київ, 1994. 48с.
84. Шуневич О. Часи дієслова. *Дивослово*. 2002. №5. С.31-33.
85. Ющук І. Тести з правопису. *Дивослово*. 2007. №2. С.6-8.
86. Hymes D. On Communicative Competence / D. Hymes; in J.B. Pride and J. Holmes (eds.). – New York: Harmondsworth: Penguin, 1972. P. 269–293.

ДОДАТОК А

АНКЕТА ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

для виявлення сучасного стану формування мовно-мовленнєвої
компетентності в учнів на уроках української мови у процесі вивчення
дієслова

Шановні колеги, просимо взяти участь в опитуванні з метою виявлення сучасного стану формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів на уроках української мови у процесі вивчення дієслова

Відповіді на питання анкети будуть проаналізованими, а їхні результати подано в узагальненому вигляді.

1. Розкрийте сутність поняття «мовно-мовленнєва компетентність учня»

2. Як ви оцінюєте рівень мовно-мовленнєвої компетентності учнів?

3. Які морфологічні помилки під час вивчення дієслова найчастіше трапляються в мовленні школярів?

4. Які, на вашу думку, основні причини зниження мовно-мовленнєвої компетентності учнів?

5. Які форми і методи використовуєте під час формування мовно-мовленнєвої компетентності в школярів?»

6. Чи достатньо представлено в чинних підручниках з української мови вправ і завдань з теми «Дієслово» з метою формування мовно-мовленнєвої компетентності в школярів?

7. Які основні шляхи формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів?

Вдячні за співпрацю та отримані відповіді анкети!

ДОДАТОК Б**ЗАВДАННЯ ДЛЯ ВИЯВЛЕННЯ РІВНЯ СФОРМОВАНOSTI
В УЧНІВ 7-Х КЛАСІВ МОВНО-МОВЛЕННЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ДІЄСЛОВА**

Завдання 1. Які лексико-морфологічні та синтаксичні ознаки відрізняють дієслова від інших частин мови?

Завдання 2. Усі наведені нижче слова своїм значенням пов'язані з дією. Але чи всі вони дієслова? Яку форму дієслова слід вважати початковою?

Виходити, рости, перехід, сходження, виїзд, подвоїти, розбивати, розбій, бігти, говорити, біг, чутка, потроїти, вчення, обшук, двоїтися, нападати, напад, обмеження, берегти, збереження, надіятися, надія, винахід, червоніти, допит, допитувати, любити.

Завдання 3. Від поданих дієслів утворити співвідносні видові форми, визначити мовний спосіб творення .

Кидати, летіти, пригоріти, запросити, забирати, запасати, мовити, вивозити, робити, розповідати, замісити, розглядати, пересувати, взути, зросити, завести, організувати, варити, обсипати, тонути, ловити.

Завдання 4. У поданих реченнях знайдіть дієслова активного, пасивного і зворотно-середнього стану. Поясніть приналежність дієслів до певного стану.

1. Дума-квітонька русява омивається дощем. 2. Обсипався яблуневий цвіт: і стежки засипав, і доріжки. 3. Хай буйно родиться пшениця, щоб кожен

був за неї рад. 4. Нові пісні новим потоком на тій хвилюються землі, де ручаєм лились широким скарги, печалі та жалі. 5. Не пишеться, а думається тільки, Сміється в очі осінь багрецем. 6. Земле, стелися житом, ряснився квітом спозарання – хай стигнуть яблука зелені... Люди, повірте в радість і утвердіть її на світі. 7. Серпень з вереснем схрестили довгі шпаги нестерельні.

Завдання 5. У поданому тексті визначити число, особу та рід дієслів.

Ой летіть, вітри буйні, зашуміть калиновим гіллям край вікна, розбудіть матір шелестом поривним. І повідайте, вітри, про найменшого сина Миколу, що його не обіймала матір, не виряджала на війну, й що йому наказу не давала материнського. Розкажіть ви, буйні вітри, що живий син Микола, живий, здоровісінький. Тільки сивина рясна вкрила скроні, як паморозь осіння...

Не забув тебе, мати, молодший син...

Мовчи, серце! Стань твердим, як кремій! Ні однієї сльози з очей, бо сльоза зір соколиний затуманить...

– Де ви, сини мої? Чи діждуся вас? Чи побачуся з вами?

Б'ється калинове гілля, стукає, наче повідати хоче про добру вість, що її принесли швидкі вітри... (А. Шиян).

Завдання 6. Запишіть речення, поставивши дієслова, що в дужках, у потрібних особових формах; укажіть їх дієвідміну. Поясніть написання особових закінчень.

1. Життя і мрія в згоді не (бувати) і вічно (боротися), хоч миру (прагнути) (Л.Укр.). 2. (Поїхати) далеко, (побачити) багато, (здивитися), (зажуритися) – згадай мене, брате (Шевч.). 3. (Гуркотіти) мотори на сивім Дніпрі, і небо в моторах (гуркотіти) (Сос.). 4. Руки мов були золоті: було мамі і (напрясти, і вишити, і зварити, і попрати, і помазати), і піч (поцяткувати), та хліб (спекти), та й корову (здоїти) і матінку (приголубити) (Ян.). 5. Дорога (витися) між полями... Ти (не приїхати, не прилетіти) – і тільки дальніми піснями в моєму серці (продзвеніти) (Рил.). 6. Ах, скільки радості, коли ти (любити) землю,

коли гармонії (шукати) у житті (Тич.).

Завдання 7. Напишіть твір-мініатюру «Моя улюблена телепередача» з використанням різноманітних часових, особових форм дієслів.

ДОДАТОК В

ВПРАВИ ДО ТЕМИ «ДІЄСЛОВО» (7 КЛАС)

Вправа 1. У поданих реченнях підкресліть усі дієслівні форми, охарактеризуйте їх значення, морфологічні ознаки, синтаксичну функцію.

1. Україно, рідна мати, мій вишневий цвіте, – як з тобою не співати, як тут не радіти?! Ти ж – як сонечко – яснієш, душу зігріваєш: як весна в листу ряснієш, як веселка граєш! (Тарн.). 2. Ті дні, посічені мечами, давно вже зникли вдалині. Чого ж ти видишся ночами і спати не даєш мені? 3. Чого ти журишся, ромашко, чого ти гнешся до землі? 4. Вона ж мовчить собі в землі, додолу гнеться білоока, до лона рідної землі (Дон.). 5. Не нагнувшись, гриба не знайдеш. 6. Треба нахилитися, щоб з криниці води напитися. 7. Не відразу Львів збудовано. 8. Калина хвалилась, що з медом солодка (Н.тв.)

Вправа 2. З наведеного тексту выпишіть дієслівні форми, з'ясуйте особливості їх семантики. До змінюваних дієслівних форм доберіть форму інфінітива.

Незабутнє

Ти не схожий на час, вимірюваний годинником, час зупинений, заляклий, вмерлий, убогий, бо годинник завжди показує саме цю хвилину і нічого більше. Люди від природи не наділені силою перевищувати самих себе, охоче підкоряються автоматизмові часу, і тоді запановують настрої жити лише нинішньою хвилиною, пливати за течією, покладатися лише на власні зусилля, забуваючи про корені, не зазираючи до верховіть... І не розуміють такі люди, що, повертаючись до самого себе, прагнеш знов дорівнятися собі в хвилини зльотів і відчуваєш щоразу, як це болісно тяжко, а то й взагалі неможливо. Так ідеш уперед, вічно повертаючись назад, відбігаючи, щоб розігнатися, як малий хлопчик, щоб перестрибнути калюжку, або й світовий чемпіон, який, перш ніж

здійснити стрибок за червоний прапорець світового рекорду, відходить назад для розбігу (*П.Загребельний*).

Вправа 3. До дієслів 1-ої особи однини запишіть форму інфінітива.

Їжджу, куплю, допоможу, вимощу, сичу, витешу, здобуваю, плачу, відішлю, стрибну, веду, висію, висіваю, посаджу, скажу, беру.

Вправа 4. Установіть, які дієслівні форми утворилися від основи теперішнього часу, а які – від основи інфінітива.

Заколосилось, телефонував би, зашитий, помандрувавши, збуджений, зупиніться, розмірковуючи, зрозумілий, відшукавши, насміхаються, застелили, скосив, імітують, кинь, відпочиваючий, прагнула б, наказано, вишиватиму, залишаєтесь.

Вправа 5. З'ясуйте, які з наведених дієслів належать до продуктивних, а які – до непродуктивних класів.

Згаснути, купатися, подарувати, служити, поєднувати, синіти, ревити, розкриватися, бажати, мерзнути, виключити, красуватися, жити, жати, крикнути, бити, хворіти, сидіти.

Вправа 6. З наведених речень випишіть дієслова, визначте вид і поясніть особливості видового значення.

1. Не тільки звуків вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя й силу рідного слова. Воно пояснює їй природу, як не міг би пояснити її жоден природознавець. Воно знайомить її з суспільством, його історією, як не міг би ознайомити жоден історик. Воно ж таки вводить її в народні вірування, в народну поезію (Уш.).

II. Мова дечим споріднена з музикою. Мовні здібності, як і музичні, можуть не розвинуться. Вони начебто дрімають, занедбані й захаращені, тобто не приведені в дію. Музикант у такому разі втрачається, гине його таланти.

Подібне ж маємо з мовним розвитком. Проте тут спостерігаються ще більші втрати. Настають непоправні занедбаня цих здібностей. Мова нікому не прощає недбалого ставлення до неї (Вих.).

Вправа 7. Від поданих дієслів, де це можливо, утворіть співвідносні корелятивні видові пари, поясніть їх творення. Окремо виділіть непарні дієслова одного виду і дієслова, що мають значення обох видів.

Агітувати, в'янути, розглядити, зшити, спроектувати, охати, імпонувати, попоходити, розслідувати, говорити, насипати, натерпітися, голубити, танути, злізти, декламувати, воліти, кохати, збути, чарувати, схаменутися, бродити, розгомонітися, виспівувати, брати.

Вправа 8. У наведених реченнях виправте помилки у вживанні видових форм.

1. Суфікс змінює тональність слова, забарвить його емоційним змістом, надає слову поетичного звучання. 2. Пестливі суфікси приєднуються до багатьох іменників. 3. Кожен народиться в душі поетом. 4. Народна творчість і українські українські поети завжди заспівали і співають величну пісню найдорожчій людині – Матері. 5. Мати народила нас, вчила говорити і запалила в серці вічне світило пісні (Вих.).

Вправа 9. Проаналізуйте дієслова, встановіть, які з них можуть мати при собі прямий додаток, а які не можуть. Запишіть дієслова у дві колонки: а) перехідні; б) неперехідні. З перехідними дієсловами складіть словосполучення.

Зустріти, малювати, хвилюватися, світати, поснідати, сміятись, танцювати, побачити, озиватися, пливти, пишатися, вітати, ойкати, зловити, гриміти, проектувати, шоферувати, взувати, взуватися, міркувати, мотивувати, сіяти, обминати, збожеволіти, кукурікати, білити, біліти.

Вправа 10. Виписати дієслова у дві колонки (перехідні, неперехідні) разом зі словами, що називають об'єкт дії (якщо такі наявні).

Мова — специфічне і надзвичайно складне суспільне явище, могутній засіб вираження багатогранної діяльності людей. За допомогою мови людина виражає свою людську сутність, зв'язується і спілкується з іншими людьми, виражає і передає своє сприймання і розуміння навколишнього світу, виявляє свою волю, свій розум, свої почуття й емоції. Мова організовує людей у процесі суспільного виробництва. Мова тісно пов'язана з мисленням, вона є формою існування і засобом вираження людських думок. За допомогою мови закріплюються і передаються від покоління до покоління досягнення людського мислення.

І.Матвіяс

Вправа 11. Випишіть з поданих речень дієслова, визначте в них перехідність і стан. Аргументуйте свою думку.

Слово відчиняє нам двері до краси світу, до радості життя. Коли воно входить у духовний світ дитини, то доторкується до ніжних струн серця, найпотаємніших глибин душі і видобуває найбільше диво – поезію. І головне – розбудити ці поетичні струни. Тоді народжується бажання самому повідати про красу навколишнього світу, про свої почуття і думки. Підійти найближче до таїни істини за допомогою слова, якнайточніше з'єднати думку зі словом – справа нелегка. Вона вимагає чимало зусиль, мук пошуку потрібного мовного засобу. Культура мови народжує культуру думки. Це стосується не тільки таких високих мистецьких сфер, як художня література, а й усіх різновидів нашого мовлення. Тож плекаймо мову! (Вихованець).

Вправа 12. Розподіліть зворотні дієслова на групи за значенням.

Листуватися з другом, лаштуватися в похід, кішка дряпається, хліб кришиться, готуватися до зими, вітатися з учителем, милуватися краєвидом, тканина рветься, сердитися на сусіда, дівчина фарбується, лоза гнеться, батько

зажурився, купатися в морі, спілкуватися з товаришкою, берези схилилися, віск топиться, кропива жалиться, запасатися їжею, Андрій голиться.

Вправа 13. Утворіть:

I ВАРІАНТ: особові форми теперішнього часу від наведених дієслів.

Виділіть закінчення: бігти, хапати, піймати, сипати, знаходити.

II ВАРІАНТ: Установіть, від яких дієслів можна утворити тільки просту форму майбутнього часу, а від яких – складну і складену. Запишіть ці форми в 1-ій особі однини: хворіти, думати, подумати, крокувати, заробляти, заробити, наблизитись, наближатись, помандрувати, дивитись, побачити.

III ВАРІАНТ: Утворіть і запишіть всі форми минулого часу від поданих дієслів. Укажіть морфонологічні зміни: могли, замерзнути, заповісти, лягти, плести, сміятися, везти, засохнути, дати, помережити, пекти, стерегти, іти.

Вправа 14. Утворіть від кожної видової пари усі можливі часові форми. Запишіть у таблицю.

Зважувати – зважити, прощати – простити, ображати – образити, знаходити – знайти, закликати – закликати.

Інфінітив	Вид дієслова	Теперішній час	Майбутній час			Минулий час
			проста	складна	складена	

Вправа 15. Які значення виражають дієслова дійсного, умовного і наказового способу? Назвіть формальні показники кожного з них. З'ясуйте на прикладі наведених речень.

1. Нехай же сад всесвітній устає там, де ридала мати на руїні. 2. Гей, удармо в струни, браття, золотії, розпалімо знов бажання з іскр надії (Рил.). 3. Сказав би словечко, так вовк недалечка. 4. Не кивай на сусіда, коли сам спиш

до обіда. 5. І риба співала б, коли б голос мала. 6. Не б'є, не лає, та ні про що й не дбає. 7. Ви мене просіть, а я ніби не хочу. 8. Хоч би сова попід небом літала, то соколом не буде (Н.тв.).

Вправа 16. До поданих дієслів запишіть форми умовного способу. Від якої основи творяться форми минулого часу та умовного способу? Коли пишемо частку **би**, а коли – **б**?

Знати, переслати, стерегти, домогтися, відчути, бігати, бігти.

Вправа 17. Утворіть:

- **синтетичні форми наказового способу, поясніть творення і закономірності чергування приголосних.**

Допекти, дихати, мазати, вийти, поглянути, доповісти, розграфити, пограти, спостерігати, оцінювати, нарізати, вдарити, приголубити.

- **описові форми наказового способу (3-тю особу однини і множини) від поданих дієслів. Поясніть їх творення.**

Відповісти, мріяти, шукати, купити, дати, давати, засинати, заснути, говорити, сказати, насипати, насипати.

Вправа 18. Розподіліть дієслова у дві колонки за дієвідмінами.

Наколоти, свистіти, оцінювати, пищати, одужати, стругати, збороти, краяти, стелити, тягти, спізнитися, ударити, гукнути, оборонити, хотіти, хропіти, їздити, гриміти, розводити, клетотати, мурувати, знати, зеленіти.

Вправа 19. Запишіть речення, поставивши дієслова, що в дужках, у потрібних особових формах; укажіть їх дієвідміну. Поясніть написання особових закінчень.

1. Життя і мрія в згоді не (бувати) і вічно (боротися), хоч миру (прагнути) (Л.Укр.). 2. (Поїхати) далеко, (побачити) багато, (здивитися), (зажуритися) –

згадай мене, брате (Шевч.). 3. (Гуркотіти) мотори на сивім Дніпрі, і небо в моторах (гуркотіти) (Сос.). 4. Руки мов були золоті: було мамі і (напрясти, і вишити, і зварити, і попрати, і помазати), і піч (поцяткувати), та хліб (спекти), та й корову (здоїти) і матінку (приголубити) (Ян.). 5. Дорога (витися) між полями... Ти (не приїхати, не прилетіти) – і тільки дальніми піснями в моєму серці (продзвеніти) (Рил.). 6. Ах, скільки радості, коли ти (любити) землю, коли гармонії (шукати) у житті (Тич.).

Вправа 20. З наведених текстів випишіть дієслова і виконайте їх повний морфологічний розбір за поданою нижче схемою.

I. Для кожної людини центр землі – це те місце, де вона живе. Куди б вас не занесла доля, по яких шляхах-дорогах не носили б вас ноги, в які краї, на які моря не завела б вас необхідність чи допитливість, ви все одно весь час мріятимете про те місце, де лежить саме ваш центр планети. Рідна хата завжди тягне до себе (Ю. Збанацький)

II. Книги – моя найбільша пристрасть. Люблю читати. Читаєш якийсь твір – ніби розмовляєш з автором. І обов'язково візьмеш щось корисне і гарне від вдачі, характеру його героїв. Книги завжди навчають мудрості й добра. Як на мене, то той, хто не читає книг, неминуче відстає. Де б я не був – у Москві чи у Києві, обов'язково везу додому книги. Та й передплачую найважливіші видання. Отак і зібралася чимала бібліотека (І.Цюпа).